

II. Bayezid devri Osmanlı tarih yazıcılığında “devr-i sabık” anlayışı ve merkezileşme karşıtlığı

Yunus İnce*

Öz

II. Mehmed zamanındaki fetihlerle Osmanlı toprakları oldukça genişlemiş, siyasi yapı devletten imparatorluğa evrilmiştir. Sınırların ve siyasi yapının değişmesine bağlı olarak padişahlık anlayışı da değişmiş ve Türk devlet felsefesinin temel umdelerinden olan hâkimiyetin hanedan ailesinin ortak malı olması anlayışı terk edilmiş ve devlet-padişah özdeşliğine dayanan patrimonializm ya da sultanizm anlayışı devlet felsefesine egemen olmuştur. İstanbul’un II. Mehmed tarafından fethedilmesinden sonra esasen “fetheden” anlamına gelen Fatih sıfatı dahi II. Mehmed ile özdeş bir isim olarak kabul edilmeye başlamıştır. II. Bayezid dönemi, II. Mehmed dönemindeki kadar parlak fetihlerin gerçekleştirilemediği, merkezileşme yolunda II. Mehmed döneminde atılan ve reyanın bir kesimin tepkisine neden olan politikaların bir kısmının terk edildiği bir dönem olmuştur. Siyasi faaliyetleri dışında II. Mehmed ile II. Bayezid’in fitrat olarak da oldukça farklı özelliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Tüm bu nedenlerden dolayı II. Bayezid devrinde yazılmış tarih eserlerinin bir kısmında II. Mehmed devri “devr-i sâbık” olarak kabul edilmiş ve eleştirel ifadelerle anılmıştır. Yine bu dönemde yazılmış eserlerin önemli bir kısmında merkezileşme karşıtlığı olarak okunabilecek bazı ifadeler bulunmaktadır. Bu çalışma, II. Bayezid dönemi gibi çok farklı tarzlarda ve çok sayıda tarih eseri yazılan bir dönemde, Fatih Sultan Mehmed dönemine yöneltilen “devr-i sabık” eleştirisinin nasıl yapıldığı, merkezileşmenin niçin bir tepkiye yol açtığı sorularına cevap verme amacıyla.

Anahtar Kelimeler: Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid, devr-i sabık, merkezileşme karşıtlığı, tarih yazıcılığı

Araştırma makalesi

Research article

Geliş - Submitted: 28/09/2020

Kabul - Accepted: 25/12/2020

Atıf – Reference: İnce, Y. (2020). II. Bayezid devri Osmanlı tarih yazıcılığında “devr-i sabık” anlayışı ve merkezileşme karşıtlığı. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, Gürsoy Akça Özel Sayısı, 5, 102-125.

The understanding of “former government” and anti-centralization in the Ottoman historiography in the era of Bayezid II

Abstract

With the conquests made at the time of Mehmed, the Ottoman lands expanded considerably, and the political structure evolved from a state to an empire. Owing to the change of borders and political structure, the understanding of sultanate also changed and the understanding of sovereignty being the common property of the dynasty family, which was one of the basic principles of Turkish state philosophy, was abandoned, and the understanding of patrimonialism or sultanism based on the state-sultan identity dominated the state philosophy. After the conquest of Istanbul by Mehmed II, even the title of Fatih, which essentially means “the conqueror”, started to be accepted as a name identical with Mehmed II. The period of Bayezid II was a period when no conquests as glorious as those in the period of Mehmet II could be made, and some of the steps that were taken during the reign of Mehmed II with a view to centralization and which caused the reaction of a section of the subjects were abandoned. It is understood that apart from their political activities, Mehmed II and Bayezid II possessed quite different features in terms of their natures. Due to all these reasons, some of the historical works written during the reign of Bayezid II deemed the period of Mehmed II as “the former government” and was referred to with critical statements. Likewise, there were some expressions that can be interpreted as opposition to centralization in most of the works written in this period. This study aims to answer the questions of how the criticism of “former government” was directed to the period of Sultan Mehmed the Conqueror during the reign of Bayezid II, in which many historical works were written in various different styles, and why centralization caused a reaction.

* Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
E-posta: yunusince@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-7942-7407

Keywords: Sultan Mehmed the Conqueror, Bayezid II, former government (always in a derogatory manner), anti-centralization, historiography

Giriş

Sâbık kelimesi lügatte geçmiş, eski, önceki gibi anlamlara gelirken, aynı kelime siyasette “devr-i sâbık” olarak kullanıldığında çok daha farklı bir mana kazanır. “Devr-i sâbık” terimi çoğu zaman hâlden önceki olumsuz anlam yüklenen bir döneme işaret eder. Bu anlamda kullananların eleştirisini barındıran bir ifadedir. II. Bayezid devri Fatih Sultan Mehmed devrinde gerçekleştirilmiş merkezileşme adımlarının bir kısmına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşılabilir bir dönemdir. Bahsi geçen merkezileşme adımlarının bir kısmı reayaya zulüm olduğu gerekçesiyle II. Bayezid devrinde terk edilmiştir. Fatih sultan Mehmed devri merkezileşme çabalarından rahatsız olan toplumsal kesimin eleştirilerinin bir kısmını II. Bayezid dönemi tarih yazıcılığında görmek mümkündür. Bu nedenle II. Bayezid devri için Fatih Sultan Mehmed devri “devr-i sâbık” hükmündedir (Emecen, 2016, s. 179-183). Fatih Sultan Mehmed dönemi, devlet sisteminde büyük bir dönüşüm gerçekleştirilen, yönetim hakkının hanedanın ortak malı olmasına dayanan anlayışın terk edildiği ve devlet-padişah özdeşliği anlayışına dayanan yeni bir anlayışın benimsendiği bir dönem oldu. Patrimonyalizm/sultanizm “idarî ve askerî örgütlenmeyi, ‘efendinin şahsî iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç hâline getirdiği” bir sistem olarak tanımlanabilir (İnalçık, 1994, s. 5-26). Padişahın devlet sisteminin merkezinde yer alması ve padişah-devlet özdeşliği anlayışının yerleşmesi padişah ve padişaha yakın insanlar dışındaki insanların devlet sistemi dışında bırakıldığı anlamına gelmez. Max Weber’in Doğu toplumlarının militarist bir anlayışla yönetildiği şeklindeki düşüncesi ile Karl Marx’ın Doğu toplumlarının despotist bir anlayışla yönetildikleri yönündeki düşüncesi birleşerek hakim paradigma haline gelmiştir. Bu paradigmanın genel geçer bir düşünce olarak kabul görmesinin doğal bir sonucu da Doğu toplumlarına mensup olup, iktidar araçlarından mahrum olan insanların kendilerini ifade edemeyecekleri yönünde bir düşüncenin bir mütearife haline gelmesidir (Bizbirlik, 2004, s. 51-52). Yine Osmanlı Devleti reayasası ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan insanların bahsi geçen yönetim anlayışları nedeniyle “daralmış benliğe” sahip olduğu ve kendilerini ifade edemedikleri de dile getirilmiştir. Ancak son yapılan bazı çalışmalar esasen var olan durumun tam tersine bir gerçeğe işaret ettiğini, Osmanlı Devleti reayasasının ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının “genişlemiş benliğe” sahip olduğunu ortaya koymaktadır (İnce, 2018b, s. 51-95). Ayrıca modern dönem öncesinde tarihe genelde bir iktidar aracı olarak bakılmasına hatta geniş toplumsal kesimlerin rızasını temin etmenin/imâl etmenin bir aracı olarak görülmesine rağmen Osmanlı reayasasının iktidar dışında kalan kesiminin şiir vasıtasıyla düşüncelerini dile getirdiği bilinmektedir. II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki rekabette II. Bayezid tarafı kendi tarafının haklılığını ispat için tarih yazımını bir araç olarak kullanırken (İnce, 2018c, s. 91-113), Cem Sultan tarafı ise haklılıklarını ispat için şiiri bir araç olarak kullanmıştır (Horata, 2000, s. 91-108; Aynur, 2000, s. 33-43). Görüleceği üzere Osmanlılarda söz/yazı farklı şekillerde düşüncüyü, hatta eleştiriye ifade etmenin bir aracı olarak kullanılmıştır. Hatta tarih yazımı gibi iktidarın dikkatini daima çekecek alanlarda dahi devlet yöneticilerine yönelik eleştirilerin var olduğu bilinmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti’nin en kudretli devri olan XVI. asır sonlarına kadar bu durumun farklı örneklerini tarih yazımı alanında görmek mümkündür (Bizbirlik, 2004, s. 51-69). Bu çalışma, Fatih Sultan Mehmed gibi kendisinden önceki tüm Osmanlı padişahlarından daha müktedir bir padişah dönemine dair II. Bayezid devri tarih yazımında getirilen eleştirilerin nasıl, niçin ve ne şekilde yapıldığını ortaya koyma amacındadır. Bu amaçla II. Bayezid devrinde kaleme alınmış kronikler taranmış, doğrudan Fatih Sultan Mehmed dönemindeki merkezileşme faaliyetlerine yönelik eleştirilerle birlikte I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirlerindeki merkezileşme faaliyetlerine yönelik eleştiriler karşılaştırılmıştır. I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirlerindeki eleştirilerle Fatih Sultan Mehmed dönemine dair eleştirilerin hangi konular üzerinde yoğunlaştığı ve aralarında

bir bağlantı olup olmadığı yönünde bir değerlendirilme yapılmıştır. Bu tespitler üzerinden modern dönem öncesinde iktidarı elde tutma adına güçlü adımlar atmış, merkezkaç güç odaklarının bir kısmını tasfiye etmiş bir kısmını da devlet sistemine dâhil etmiş bir padişahın hangi araçlarla eleştirildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son olarak bu eleştirilerin nedenleri üzerinde durularak eleştirinin fikrî altyapısını tespit etmeye gayret edilmiştir.

1. “Devr-i sâbık” anlayışı: Zihinlerde bir imge inşa etmek

II. Bayezid döneminde tarih eserlerinde, okuyucuların zihninde Fatih Sultan Mehmed dönemini “devr-i sâbık” olarak konumlandırarak olumsuz bir imge inşa edilmiştir. İbn Kemâl’in ifadesine göre; daha babasının vefatını ve kendisinin padişah olacağını öğrendiği anda II. Bayezid, bir yandan kardeşi Cem’den önce tahta sahip olmak için harekete geçmiştir. Diğer yandan da İstanbul’un fethinden sonra şehre iskân edilen şahıslara dağıtılmış taşınmaz malları mülk olmaktan çıkarıp mukataaya çevrilmesine (devlet malı haline getirip kullananlardan kira alınması usulüne) yönelik uygulamayı kaldırmayı kafasına koymuştur. Zira II. Bayezid, bu uygulamayı bir “zulüm” olarak görmektedir. Yine İbn Kemâl’in ifadesine göre; II. Bayezid, tahta geçer geçmez zulmü ortadan kaldırmayı bir görev bilmiş ve bu nedenle de Âdlî mahlasını almıştır.

Âlemün zulm ü sitemden oldı ‘Adlı mahlası,

Adle mansûb olduğün oldı ‘Adlı mahlası. (İbn Kemâl, 1997, s. 3-10)

II. Bayezid’in zulmü ortadan kaldırma amacıyla hareket ettiğinden bahsedilirken, dolaylı olarak bir yandan II. Bayezid’in tahta geçmesiyle adalet döneminin başladığı ifade edilir, böylece Fatih Sultan Mehmed dönemi zihinlerde adaletsizliklerin hüküm sürdüğü bir dönem olarak konumlandırılır. Bu durumun bir başka örneği Âşıkpaşazâde tarihinde görülür. Âşıkpaşazâde, II. Bayezid dönemine dair bilgi verirken devlet kelimesini “güç/şevket” manasında kullanır. Akkirman Kalesinin Fatih Sultan Mehmed zamanında iki kez kuşatılıp alınamamasına göndermede bulunarak, kalenin II. Bayezid zamanında fethedilmesini II. Bayezid döneminin Fatih Sultan Mehmed döneminden daha şevketli olduğunun bir işareti olarak kabul eder: “Ve hem bu Âl-i Osman’un zuhûr idüp gelenlerinün birbirinden devletleri ziyâde olıgelmişdür. Ve bu delilen kim ataları varup alamadığı vilâyetleri Allâhu ta’âlâ oğullarına müyeser eder” (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 285). Âşıkpaşazâde bu satırlarında II. Bayezid devrini Fatih Sultan Mehmed dönemine nazaran daha güçlü/şevketli bir dönem olduğu ifade ederken, Fatih Sultan Mehmed döneminin de daha kıymetsiz bir dönem olduğunu ima eder. Dolaylı da olsa Fatih Sultan Mehmed dönemi “devr-i sâbık” olarak kabul edilmiş olur. Feridun M. Emecen’e göre; II. Bayezid’in tahta geçmesiyle başlayan yeni dönemde devrin tarih yazıcılığında Fatih Sultan Mehmed zamanında el konulan bazı vakıf ve mülk mallarına yönelik eleştiriler dile getirilmiştir. Akabinde de şu tespitlerde bulunur:

Bunu daha sonra Fatih’in aşırıya kaçtığı düşünülen ve şer’î uygulamalara aykırı görülen diğer mali ve idarî uygulamalarına yönelik değişiklikler takip edecekti. Yani bir bakıma “devr-i sabık”ın sorgulandığı yeni bir dönem başlıyordu. Bu dönem, duyulan tepkileri dengelemeye yönelik yeni bir anlayışın yerleşmesine yol açtı. Devr-i sabık yaratmak, yani eskiden hesap sormak gerektiği, iktidara gelen muhaliflerin ana meselesi gibi görünüyordu. Fakat muhtemelen bu anlamda teşebbüse girişilirken, Fatih’in kurduğu yeni sistemin özüne dokunulmamış, bununla beraber bazı ağır mükellefiyetler yumuşatılmış, vaaz edilen örfî kanunlar yeniden ele alınmış ve vergi sistemi tekrar gözden geçirilmişti. (Emecen, 2016, s. 182-183)

Her ne kadar “devr-i sâbık” imgesini II. Bayezid devrindeki kronik yazarları inşa etmiş olsa da esasen bu imgenin gerçek sahibi bizatihi II. Bayezid’in kendisidir. II. Bayezid bazı icraatları babasının dönemine bir tepki niteliğindedir. II. Bayezid, tahta geçer geçmez ilk icraatlarından birisi, babasının Venedikten getirttiği Getile Bellini’ye yaptırdığı resimleri pazarda satışa çıkartmak olmuştur. Bellini’nin Fatih Sultan Mehmed’in de resmini yaptığı

bilinmektedir. Satılan resimlere dair bir kaynak şu bilgiyi verir: “Gentile tarafından birçok güzel tablo yapılmış ve hepsi saraya konmuştu. Sultan Bâyezid hepsini pazarda satışa çıkarttı ve birçok tüccar bunları satın aldı” (Angiolello, 2011, s. 124-126). Resimlerin satışı maddi bir kazançtan çok sembolik bir anlam taşır. Zira burada bir önceki dönemde çok önem/kıymet verilen bir nesnenin artık kıymeti-değeri olmadığı ifade edilir gibidir. Bir önceki padişahın portresinin saraydan çıkartılarak pazarda alelade bir eşya gibi satılması geçmiş dönem padişahının hatırasının dahi sarayda muhafaza edilmek istenmediğinin bir ifadesi gibidir.

II. Bayezid tahta geçtiğindeki Fatih Sultan Mehmed zamanına yönelik bir tepki niteliğindeki bir başka icraatı babası zamanında artan devlet harcamalarını finanse etmek için mukataaya çevrilen bazı taşınmaz malları sahiplerine iade etmek olmuştur (Tursun Bey, 2020, s. 58-59). II. Bayezid’in ilk icraatlarına dair kaynakların zikrettiği bu bilgiler her iki padişahın yönetim anlayışlarının farklılığına dair bilgi verir niteliktedir.

Kaynaklara göre; yönetim anlayışları dışında iki padişahın kişilikleri de birbirinden oldukça farklıdır. Fatih Sultan Mehmed, sert mizaçlı, öfkeli, gazabı affından daha baskın olan bir padişah olarak tanıtılır (Angiolello, 2011, s. 124). Fatih Sultan Mehmed döneminin tarihini yazan ve eserine Tarih-i Ebû'l-Feth (Fetih Babasının Tarihi) adını veren Tursun Bey dahi eserinin başlangıcında II. Bayezid’in yumuşak huylu naif tabiatlı bir padişah olduğunu ifade eder. Ardından “nesnelere zıtları ile tarif olunur” ilkesine atıfta bulunur ve Büyük İskender, Hz. Zekeriya, Hz. Ömer ve Hz. Ali üzerinden verdiği örneklerle Fatih Sultan Mehmed’i öfkesi ve sert mizacıyla II. Bayezid’in karşısında konumlandırır (Tursun Bey, 2020, s. 15-20). İdris-i Bidlisî ise II. Bayezid’i kahraman, yumuşak yaradılışlı, devrinde yaşayan insanlara karşı babalarından daha şefkatli davranan bir hükümdar olarak tanıtır (Genç, 2014, s. 485). Tursun Bey, II. Bayezid’in yumuşak huylu olmasının bir zaaf değil bir üstün nitelik olduğu inancındadır. Hatta II. Bayezid, yumuşak huylu olması nedeniyle Allah’ın rızasını kazanmış, zıt karakter özelliklerine sahip olduğu babasından daha fazla askere ve mala sahip olmuştur (Tursun Bey, 2020, s. 18).

İki padişahın yönetim anlayışlarının ve kişiliklerinin farklılığına değindikten sonra tarih yazıcılığı üzerinden “devr-i sâbık” imgesinin nasıl inşa edildiği meselesi ele alınabilir. Tarih yazıcılığı vasıtasıyla Fatih Sultan Mehmed dönemine dair olumsuz bir imge inşa edilirken, öncelikle bahsi geçen tarih eserlerinin yazıldığı dönemde hatırası çok daha gerilerde kalmış padişahların dönemlerine dair atıflarda bulunulur. II. Bayezid devrinde yazılmış birçok eserde I. Murad ve Yıldırım Bayezid devrindeki bazı hadiseler ya da devlet uygulamalarının eleştirildiği görülür. İlk bakışta bu eleştirilerin I. Murad ve Yıldırım Bayezid dönemine dair olduğu zannedilebilir. Ancak I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirleri sadece eleştirilen hadiselerin ya da uygulamaların başlangıcını temsil eder. Bahse mevzu eserlerde yazarların asıl eleştirileri yaşadıkları döneme bu uygulamaların nasıl ulaştığı ve devam ettiği hususundadır. Bilindiği üzere özellikle Yıldırım Bayezid devri Osmanlı Devleti’nde merkezîleşme adımlarının yoğun olarak atıldığı bir döneme denk düşmektedir. Yıldırım Bayezid döneminde başlayan merkezîleşme adımlarıyla birlikte geleneksel Türk hâkimiyet anlayışının temelini oluşturan hâkimiyetin hükümdar ailesinin ortak malı olması anlayışı terk edilmiştir. Bunun yerine devlet-padişah özdeşliğine dayanan patrimonyalizm ya da sultanizm olarak da ifade edilen bir anlayış yerleşik bir gelenek haline gelmeye başlamıştır. En genel tanımıyla patrimonyalizm; padişah hükümdarlığının devamı adına “idarî ve askerî örgütlenmeyi, ‘efendinin şahsî iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç’ hâline getirdiği... patrimonyal” bir idare tarzı olarak tanımlanabilir (İnalçık, 1994, s. 5-26).

Nitekim Ahmed-i Dâ’î, Fetret Devrinde yazmaya başladığı Çengnâme adlı eserinde devlet-padişah özdeşliğini oldukça güzel bir şekilde ifade eder ve onun aşağıdaki satırları devlet-padişah özdeşliğinin Yıldırım Bayezid zamanında oluştuğunun kanıtı mahiyetindedir:

Eyâ lutf-i Hûda zıll-i ilâhî/Kapundur pâdişehler secde-gâhı,

Şehâ sen bir şeh-i kişver-güşâsın /Se‘âdet mülki içre pâdişâ[h]sın,

Cehân tendür velîkin cânı sensin/Kamu ‘âlem kulun sultânı sensin,

Vücudûn bir güherdür kâni devlet/Müretteb meclis ü erkân-ı devlet. (Ahmed-i Dâ‘î, 1992, s. 318-319)

Bu satırlardan da anlaşılacağı üzere Fatih Sultan Mehmed zamanında zirve noktasına erişecek olan merkezileşme çabalarının başlangıcı Yıldırım Bayezid devrine denk gelmektedir ve daha bu dönemde devlet-padişah kavramları eşdeğer hale gelmiştir. Hâkimiyetin tek bir padişaha ait olması adına ve padişahın mutlak otoritesinin tesis edilmesine yönelik ilk adımların atıldığı dönem Yıldırım Bayezid dönemidir.

Bu nedenle Yıldırım Bayezid dönemi, bu dönemle benzer uygulamaların yürürlüğe konulduğu Fatih Sultan Mehmed dönemini eleştirmek için oldukça kullanışlı veriler sunar. II. Bayezid devri kroniklerinde Yıldırım Bayezid devrine dair aktarılan bazı hadiseler üzerinden yapılan eleştiriler, zülfüyâra dokunmadan ve muhalif durumuna da düşmeden Fatih Sultan Mehmed döneminin merkezileşme çabalarını eleştirmenin bir aracı olarak kullanılmıştır. Bahsi geçen eleştiriler dikkatli bir şekilde incelendiğinde anlatımda süreklilik arz eden bir geçmiş ve hâl karşılaşmasının var olduğu görülür. Bu da eleştirinin asıl hedefinin kronik yazarlarının şahit olmadıkları bir dönemdeki hadiselerden ziyade kronik yazarlarının yaşayıp gözlemledikleri, etkilerini hissettikleri bir geçmiş olduğu yani Fatih Sultan Mehmed dönemi olduğu düşüncesini akla getirir.

II. Bayezid devri kroniklerinde merkezileşme karşıtlığı olarak okunabilecek ilk eleştiri I. Murad dönemindeki bir vergi meselesi hakkındadır. I. Murad zamanında İskeçe ve civarında bazı yerler fethedildikten sonra ele geçirilen yerlerden alınan haraç, bir eleştiri mevzuu olmuştur. Haraç mevzuu üzerinden bir eski ve yeni karşılaştırması yapılır. Bu kıyaslamaya göre; devletin kuruluş döneminde haraç alınırken yüksek meblağlar talep edilmemektedir ancak sonradan haraç miktarı ödenemeyecek meblağlara yükseltilmiştir. İnsanlar haraç ödemek için kepenegini, öküzünü, oğlunu ya da kızını satmak veya rehin vermek durumunda kalmışlardır. Tam bu noktada eleştiriye muhatap olan tarafın padişah olmadığı ifade edilerek başka bir suçlu arayışına gidilir. II. Bayezid devri kronik yazarlarına göre; kuruluş dönemi padişahları paraya, mala tamah eden insanlar değillerdir. Kuruluş devrinde savaşlarda elde edilen ganimetler savaşa katılanlara dağıtılmaktadır. Ancak bu usul zamanla terk edilerek farklı bir uygulamaya geçilmiştir. Bu noktada II. Bayezid devrinde yazılmış eserlerde şu tarzda eleştirilere rastlanır:

Ol zamanlarda pâdişâhlar tamakâr degüllerdi. Her ne ellerine girürse yigile virürlerdi. Hazine nedür bilmezlerdi. Heman kim Hayreddin Paşa kapuya geldi, pâdişâhlar ile tamakâr dânişmendler musahib olup takvâyı koyup fetvâyâ yürüdiler, “Hazine dahi pâdişâh olana gerekdür” didiler. Ol zamanda pâdişâhları kendülere döndürdiler. Eydürler. “Tama’ zulüm peydâ oldı, elbette tama’ oldığı yirde zulüm dahi olsa gerekdür, şimdiki halde dahi ziyâde oldı. Bu memleketlerde ne kadar zulüm ve fesâd olsa dânişmendlendendür, sebep anlardur. (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1992, s. 27-28; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 31-32; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2003, s. 14)

I. Murad Osmanlı tarihinde “hüdâvendigâr” unvanıyla anılan ilk Osmanlı padişahıdır. I. Murad’a kadar gelen hanedan mensupları gazi ya da bey olarak anılmaktadır. Hüdavendigâr, sahip ya da efendi anlamlarına gelen bir kavramdır. Bu sıfatla devletin efendisi ya da sahibinin kastedildiği düşünülebilir. Bu anlamda Yıldırım Bayezid devrindeki kadar yoğun olmamakla birlikte I. Murad dönemi, bazı merkezileşme adımlarının atıldığı bir dönemdir. Yukarıdaki alıntı yapılan cümlelerde de görüldüğü üzere; I. Murad’ın vezirlerinin tavsiyeleri doğrultusunda hareket ederek, haraç (vergi) miktarını artırması ve elde edilen gelirin devlet giderlerini finanse etmek adına muhafaza edilmesi yani bir devlet hazinesi oluşturulması bir eleştiri konusu olmuştur. Hazine oluşturma fikrini I. Murad’a kabul ettiren Çandarlı Hayreddin Paşa ve padişahın etrafındaki diğer yöneticiler, eleştirilerin bir numaralı hedefidir. Akabinde bu fikri kabul eden I. Murad’ın da üstü örtülü ya da ima yoluyla hedef alındığı görülür. Haraç toplayıp, devlet hazinesi oluşturmak mala, zenginliğe tamah etmek ve zulüm olarak vasıflandırılmıştır. Bu örtük eleştiriden sonra bahsi geçen kronik yazarları esas eleştirilerini dile getirirler: [Mala

düşkünlük/daha fazla hazine biriktirme gayreti/zulüm] “şimdiki halde dahi ziyâde oldu”. Görüleceği üzere şikâyet mevzuunun başlangıcı geçmişte bir an olmakla birlikte asıl şikâyet konusu bu uygulamaların kroniklerin yazıldığı dönemde artarak devam etmesidir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında daha ayrıntılı şekilde de ifade edildiği üzere, Fatih Sultan Mehmed zamanı hızlı fetih hareketlerinin ve artan devlet harcamalarının finanse edilebilmesi için bazı vakıf mallarının tımara çevrilmesi ya da bazı mülklerin mukataaya çevrilmesi gibi uygulamaların görüldüğü bir dönemdir. Bu tarz uygulamalar kronik yazarlarınca daha fazla mal biriktirme/devlet hazinesine sahip olma arzusunun bir neticesi olarak algılanmıştır. Dolayısıyla “şimdiki halde dahi ziyâde oldu” ifadesiyle Fatih Sultan Mehmed döneminin kastedildiği anlaşılmaktadır.

I. Murad döneminden sonra eleştiri konusu olan bir diğer dönem Yıldırım Bayezid dönemidir. Zira bu döneme dair bilgi veren bir araştırmanın da gösterdiği üzere Yıldırım Bayezid dönemindeki merkezileşme adımları Fatih Sultan Mehmed dönemindeki merkezileşme adımlarına oldukça benzer niteliktedir:

Osmanlı merkezî idaresinde, örfî vergiler ve toprak tasarrufu hukukuna esas olan tahrir sistemi hakkında en eski kayıtlar Yıldırım Bayezid devrine çıkmaktadır. Temamile örfî kanunlara dayanan idarede kul sisteminin geniş ölçüde tatbiki yine bu devirdedir. Bayezid askerî idare sistemini kurmak gayesiyle çok defa şeriatı temsil eden ulema sınıfını mütessir eden tedbirler almakta tereddüd etmemiş meselâ sonraları Fatih Mehmed’in yaptığı gibi, ulemaya yarayan birçok vakıfları devlet eline geçirmiş ve askerî sınıfa tahsis etmiştir. Devletin yüksek menfaatleri, askerî ihtiyaçlar bütün diğer endişelerden evvel sayılmıştır (İnalçık, 1958, s. 109).

İki dönemdeki merkezileşme adımlarının bu kadar benzer nitelikte olması nedeniyle Yıldırım Bayezid devrine dair yapılacak eleştiriler üzerinden, Fatih Sultan Mehmed döneminin merkezileşme adımlarının dolaylı bir şekilde eleştirmek yukarıda da değinildiği üzere; bu dönem merkezileşme adına ciddî adımlar atılan bir dönemdir. Bu dönemde padişahın şahsî hayatındaki bazı icraatları üzerinden ulemanın eleştirildiği görülür. Yıldırım Bayezid Sırp kralının kızı ile evlenince şaraba alışmış ve şarap meclislerinin müdavimi olmuştur.

Osman ve Orhan ve Murad zamanında hamr içmezlerdi. Anlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı. Ve ol zaman ulemaları sözlerin geçirirlerdi. Âl-i Osman’dan bir günâh sâdir olsa anı men iderlerdi. Eğer memnu olmasalar ulemâlar pâdişâhlardan kaçarlardı yanına varmazlardı. Şimdiki âlimler gibi mansıbdan korkup tek durmazlardı. Ol şer‘a muhâlifdür elbette men idüp sözlerin geçirürlerdi.

Ardından İslâm dinine göre; ulemanın peygamberlerin varisleri konumunda olmasına rağmen, reayayı doğru yola sevk etmek gibi birinci vazifelerini terk ettikleri, tek dertlerinin dünyalık elde etmek olduğu, yiyip içip uyumak ve rahatlarını devam ettirip makam ve mevkilerini muhafaza etmek olduğu ifade edilir. Ulema mensuplarının devlet düzenine eklenmesi ulema zümresinin eleştirilerin odak noktasına yerleştirilmesine neden olmuşa benzemektedir (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 35-37; Oruç Beğ, 2008, s. 33; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1988, s. 14; Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân, 2011a, s. 15; XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman, 2006, s. 69; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1989, s. 34-36; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2003, s. 17; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1992, s. 31, Zikr-i Mülûk-ı Âl-i Osman, 1988, s. 30). Ancak unutulmamalıdır ki devlet sisteminin işleyebilmesi için yetişmiş insan gücüne ihtiyaç vardır. Osmanlı Devleti’nin kuruluş aşamasında devlet adamı ihtiyacı büyük ölçüde Karamanoğulları ve Germiyanogulları gibi daha eski bir geleneğe sahip beyliklerden temin edilmiştir. İlk dönemde devlet teşkilatını şekillendiren şahıslar da daha ziyade ulema mensuplarıdır (Taşköprizâde Ahmed Efendi, 2019, s. 24-36). Dolayısıyla da siyasî yapının beylikten devlete evrilmesinde ulema mensuplarının katkısı çok büyük olmuştur. Yukarıdaki alıntıda ulema mensuplarının devlet sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi eleştirilmektedir. Fatih Sultan Mehmed zamanında siyasi

yapının devletten imparatorluğa evrilmesiyle birlikte yönetim anlayışının da patrimonyalizm ya da sultanizm haline geldiğine yukarıda değinilmişti (İnalcık, 1994, s. 5-26). Ulema mensuplarının tam anlamıyla sistemin bir parçası haline getirilmesi esasen Fatih Sultan Mehmed zamanında olmuştur. Zira İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed, Sahn-ı Seman Medreselerinin inşa ettirmiştir. Bu andan itibaren Süleymaniye Medreseleri inşa edilinceye kadar bu medrese, eğitim sisteminin zirve noktası haline getirilmiştir (Tursun Bey, 2020, s. 63-64). Müderrislerin silsilesi ve silsileye göre tertip edilmiş yevmiyeleri (yirmili, yirmi beşli, otuzlu vb.) de Fatih Sultan Mehmed zamanında belirlenmiştir. Yine ulema zümresinin başı olan şeyhülislama padişahın eteği öpmeme ayrıcalığı tanınmakla beraber, devlet işlerinin görüşüldüğü divân-ı hümayûnun üyesi olmaması yönündeki uygulama Fatih Sultan Mehmed zamanında yürürlüğe konmuştur (Fatih Sultan Mehmed, 2007, s. 5, 11). Şeyhülislamın divan dışında tutulması ile ulema zümresi devlet idaresinin dışında bir konumda tutulmuştur ve bahsi geçen uygulama ulema zümresinin hoşnut olmayacağı bir duruma işaret eder. Tüm bu uygulamalar vasıtasıyla ulema devlet sisteminin bir parçası haline getirilmiştir. Bu nedenle kroniklerde Yıldırım Bayezid devrine dair “Eger memnu olmasalar ulemalar pâdişâhların yanlarına varmazlardı. Şimdiki âlimler gibi mansıbdan korkup tek durmazlardı” (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 36) şeklindeki ifadelerle her ne kadar Yıldırım Bayezid zamanında ulema mensuplarının devlet sistemine eklemlenerek birer memur haline gelmesi eleştiriliyormuş gibi gözükse de esasen eleştiriye hedef olan bu hususta çok daha büyük adımlar atan Fatih Sultan Mehmed'dir.

II. Bayezid devri tarih yazıcılığında Yıldırım Bayezid devrine dair bir başka eleştiri de kadılara dair yapılan eleştirilerdir. Kuruluş döneminde kadı ihtiyacı olduğunda devlet medreselerden talep ederdi. Bir kadılık uzun süre sahipsiz kalabilmektedir. Ulema zümresinden bir şahıs mümkün mertebe kadı olup hukuk alanında bir kariyer değişikliği yapmak istemezdi. Zira “kadılık, cehennemden bir hasırlık yerdir” şeklinde görüşe sahiplerdi.

Ol zamanda kadılığa bir dânişmendi medreselerden talebi derlerdi. Bir kadılık nice zaman mahlûl dururdu. Bir mahal dânişmend bulunınca değmesi kadılığa razı olmazlardı. Kadılık, cehennemden bir haşır yeridür dirler idi. Kadılıktan kaçarlardı. Bu acebdür ki şimdiki zamanda kadılık için eger elinden gelse kılıç çeküp birbirin kırarlar idi. Andan girü şimdiki zamanda istihkaka bakılmaz. Bir cahil bir uluya nice zaman hizmet ider. Dahı dilek ider, bir kadılığı alıvirür. Eger adın yazup virsen okuyamazlar. Şimdiki zamanda kadılara yetişdük kim bir hüccet hâcet olıcak ben yazu yazmazam, bir kişi olsa ki yazsa dir. ...Şimdiki zamandaki yeni dilekçiler bulup dilek ittirüp gelüp, beğler ve kadı askerler kapusına gür gür dökülüp, hor u hakir olup mülâzemet itmezlerdi. (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 37-38; Oruç Beğ, 2008, s. 34; Mevlânâ Mehmed Neşri, 2008, s. 152-153, Anonim Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i Osman, 2011b, s. 21-22; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1988, s. 15; Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân, 2011a, s. 15-16; XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman, 2006, s. 69-70; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1989, s. 36, 40; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2003, s. 17-18; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1992, s. 33-35; Zikr-i Mülûk-i Âl-i Osman, 1988, s. 37)

Burada cahil ve liyakat sahibi olmayan insanların kadı olarak tayin edilmelerine bir eleştiri vardır. Ancak aynı zamanda kadıların ya da kadı adaylarının sayısının çoğalması neticesinde atamaları düzenleyen mülâzemet sistemine yönelik bir eleştiri vardır. Fatih Sultan Mehmed dönemi mülâzemet sistemine dair düzenlemelerin olduğu bir dönemdir (Fatih Sultan Mehmed, 2007, s. 11-12).

II. Bayezid devrindeki tarih yazıcılığında Yıldırım Bayezid devrine dair bir diğer eleştirileri de Acem ya da Karamanoğlu topraklarından gelen şahısların musahip ya da vezir olarak istihdam edilmesi meselesidir.

Heman kim Osman Beğlerine Acem ve Karamanlular musahib oldı. Osman beğleri dahı türlü dürlü günahlara mürtekib oldılar. Kaçan kim Cenderlü Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem, bu ikisi ulular ve âlimler idi. Heman kim anlar Osman beğlerine geldiler. Dürlü dürlü hîle ile âlemi toldirdılar. Andan evvel hisab defter bilmezlerdi. Anlar te'lif itdiler. Akça yıgup hazine itmek anlardan kaldı. (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 38). (Oruç Beğ, 2008, s. 33; Anonim

Tevârih-i Âl-i Osman, 1988, s. 14-15; Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân, 2011a, s. 15; XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman, 2006, s. 69, Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2003, s. 17-18; Zîkr-i Mülûk-ı Âl-i Osman, 1988, s. 37-38)

Yukarıdaki eleştiride devrin veziriazamlarının eleştirisinden çok padişahlara yönelik bir eleştiri söz konusudur. Mutlak iktidar sahibi konumunda olan padişahlar doğrudan eleştirilemediği için dolaylı olarak eleştirilmişlerdir (Bizirlik, 2004, s. 51-69). Daha önce de belirtildiği üzere kuruluş döneminde siyasi yapının idaresi için gerekli devlet adamı ihtiyacı daha ziyade komşu beyliklerden temin edilmiştir. İznik'in fethinden sonra (1331) İznik'te bir medrese açılmış ve Dâvûd-i Kayserî de medreseye müderris tayin edilmiştir. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı sınırları dâhilinde ihtiyaç duyulan eğitilmiş insan gücünü yetiştirme adına atılmış ilk adımdır (Taşköprizâde Ahmed Efendi, 2019, s. 30). Yine Orhan Bey zamanına dair bilgi veren bir kroniğe göre İznik'ten sonra Bursa'da da bir medrese yaptırılmış, ulema zümresine maaş bağlanıp ulema zümresinin bir memur zümresi haline getirilmesi sağlanmıştır:

Rivâyetdür ki, Orhan Gâzî iki imâret yapdırdı. Biri Bursa'da ve biri İznik'de. Ve manastırı, Bursa'da medrese itdürdi....Andan sonra ehl-i ilmi ve huffâzı severdi Ve huffâza ve ehl-i vezâyife alefe ta'yîn itdi. Hattâ kudâta dahı alefe ta'yîn itdi. Tâ kim, kimseden nesne almayalar. (Mevlâna Mehmed Neşri, 2008, s. 86)

Orhan Bey zamanında ulema zümresine, hâfızlara ve kadılara maaş bağlandığı bilgisi üzerinden hareket edilecek olursa, bahsi geçen dönemde çok geniş bir ulema zümresi ile çok sayıda hafız ve kadı olamayacağı açıktır. Ancak yine de bu üç zümreye ödenecek maaşların hesaplanması, muayyen zamanlarda hak sahiplerine dağıtılması küçük de olsa bir maliye bürokrasisinin varlığını zorunlu kılar. Maliye bürokrasisinin varlığı da kayıt tutma ve hesap işlemlerinin varlığına işaret eder. Bu nedenle de bu bilgi aşağıda verildiği şekilde eleştiriye geçersiz kılacak niteliktedir:

Kaçan kim Cenderlü Kara Halil ve Karamanî Türk Rüstem, bu ikisi ulular ve âlimler idi. Heman kim anlar Osman beğlerine geldiler. Dürlü dürlü hîle ile âlemi toldırdılar. Andan evvel hisab defter bilmezlerdi. Anlar te'lif itdiler. Akça yığup hazine itmek anlardan kaldı... Yeni akça kesüp eski akçayla bazar itmegi anlar te'lif eylediler. Ve eski akça gayrı vilâyete gitmesün diyü yasak itdiler. (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 38)

Tımar sisteminin dolayısıyla da tahrir sisteminin siyasi yapının başlangıcına kadar geriye gittiği düşünülmektedir (Beldiceanu, 1985). Yıldırım Bayezid devrinde bazı yeni vergiler konmuş ve tahrir sistemi yeniden düzenlenmiştir (Aydın & Günalan, 2008, s. 18) Kroniklerde geçen yukarıdaki ifadelerle bu düzenlemelerin kastedilmiş olması muhtemeldir.

Yıldırım Bayezid devrine yönelik bir diğer eleştiri de her padişah zamanında piyasadan akçenin toplatılıp yeni akçe basmak suretiyle paranın ayarıyla oynanması yani piyasaya müdahale edilmesidir. Esasen bu uygulama merkezileşme adımları çerçevesinde atılmış bir adım olup para sistemini kontrol altına alma amacına yönelik bir adımdır: “Yeni akça kesüp eski akçayla bazar itmemeği anlar te'lif eylediler. Ve eski akça gayrı vilâyete gitmesün diyü yasak itdiler” (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 39; Oruç Beğ, 2008, s. 33; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1988, s. 14-15; Anonim Tevârih-i Âl-i Osmân, 2011a, s. 15; XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman, 2006, s. 69, Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1989, s. 36-37; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1992, s. 33-34). Yıldırım Bayezid devrinde tedavüldeki akçenin değerini ve miktarını kontrol amaçlı böylesi bir uygulama yapılmış olabilir. Ancak yıldırım Bayezid devrinde akçenin değeri ve miktarı ile ilgili bazı değişiklikler yapılmışsa dahi bundan çok daha büyük bazı adımlar Fatih Sultan Mehmed tarafından atılmıştır. Zira devletin kuruluşundan II. Mehmed'in tahta geçtiği 1444 yılına kadar genel olarak 100 dirhem gümüşten 260-265 adet akçe kesilmiştir. Yani bir akçe içerisinde 1,15, 1,20 gr saf gümüş bulunmaktadır. Ancak 1444 (H.848) yılında yapılan ilk devalüasyonla 100 dirhem gümüşten 260 yerine 290 akçe kesilmeye başlanmıştır. Akçenin gümüş içeriği %11,5 kadar düşürülmüştür (Damalı, 2010, s. 270-271). Bu devalüasyon Osmanlı tarihinde o zamana kadar yapılmış en büyük

devalüasyondur. Hatta akçenin değeriyle oynanması ilk yeniçeri isyanının da nedeni olmuştur (İnce, 2018a, s. 83-101). Eğer eleştirinin tek hedefi akçenin değerine, miktarına ve hangi padişah zamanında kesildiğine yönelik denetim mekanizması kurma girişimiye kronik yazarlarının da işittikleri, okudukları ya da şahit oldukları en büyük girişimin Fatih Sultan Mehmed zamanında olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

II. Bayezid dönemi tarihçiliğinde Yıldırım Bayezid devrine dair eleştiri sebebi olan bir diğer husus ta içoğlanı olarak adlandırılan pençik ya da devşirme sistemi içinden yetiştirilen insanların devlet kademelerinde istihdam edilmesi meselesidir. Askerî sınıf oluşturulurken, ileride potansiyel güç odağı/muhalefet kaynağı olma ihtimali olan Türk-Müslüman zümreler yerine daha ziyade kul kökenli insanlar tercih edilmiştir. Böylece tüm varlıklarını sadece padişaha borçlu olan bir zümre devlet sisteminin kilit noktalarına getirilmiştir. Bu tercih yani içoğlanlarının devlet kademelerinde yüksek mevkilere gelmesi, yüksek rütbelerin, tımarların verilmesinde içoğlanlarına öncelik verilmesi devrin kroniklerinde bir eleştiri nedeni olmuştur (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 38-39; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1989, s. 37; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2003, s. 18). Burada yapılan eleştiride esasen yine Fatih Sultan Mehmed dönemiyle ilgilidir. Daha önceki eleştiriler arasında Acem ya da Karaman kökenli şahısların musahip ya da vezir olarak tayin edilmesinin bir eleştiri nedeni olduğu hatırlanmalıdır. Burada da devşirme kökenli şahısların devletin üst kesimine yönetici olarak tayin edilmesine yönelik bir eleştirinin olduğu görülür. Fatih Sultan Mehmed'in teşkilat ve teşrifat kanunnamesinde de ifade edildiği üzere hanedan üyesi olamayan bir Osmanlı reayasının Osmanlı devlet sistemi içerisinde yükselebileceği en yüksek makam veziriazamlık makamıdır; "Bilgi ki, evvelâ vüzerâ ve ümerânın veziriazam başıdır. Cümlelerin ulusudur. Cümle umûrun vekîl-i mutlakıdır" (Fatih Sultan Mehmed, 2007, s. 5). Fatih Sultan Mehmed zamanında devşirme kökenli şahısların veziriazam olarak tayin edilmesi o zamana kadar benzeri görülmemiş bir uygulamadır. Fatih Sultan Mehmed döneminde veziriazam tayin edilen Zağanos Paşa'nın, Mahmud Paşa'nın ve Rum Mehmed Paşa'nın, İshak Paşa'nın ve Gedik Ahmed Paşa'nın devşirme kökenli olduğu hatırlanacak olursa (Osmân-zâde Tâ'ib, 2013, s. 62-66) bu eleştirinin asıl hedefinin Fatih Sultan Mehmed olduğu daha net görülür.

Bir diğer eleştiri hukuk meselelerinin halinde fikhın yani o dönemdeki şekliyle yazılı hukuk sisteminin egemen hukuk sistemi haline gelmesi bir eleştiri nedeni olmuştur. Yine eleştiri mevzusu olan bir diğer konuda Hz. Peygamber'in hadislerinde-uygulamalarında ve Kurân-ı Kerîm'de yer almayan bazı uygulamaların yürürlüğe konulmasıdır. Yani örfe dayanan bazı uygulamaların benimsenmesi de bir eleştiri konusu olmuştur:

[Çandarlı] Ali Paşa vezir oldu anun zamanında dânişmendler çoğaldı. Her biri bir beğ yanına geldi. Anlara yarayalum deyü tabî'atlarına münasib cevâb virmek ile Allah buyrığın ve peygamber kavlin terk itdiler. Âl-i Osmân bir sulb kavm idi. Anlar ki geldiler dürlü dürlü hileler başlayub takvâyı göturdiler, fetvâya başladılar. (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2000, s. 39; Oruç Beğ, 2008, s. 33; Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1988, s. 14-15; XVI. Yüzyıla Ait Anonim Bir Tevârih-i Âl-i Osman, 2006, s. 69, Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 2003, s. 18)

Erken dönem Osmanlı kroniklerinden bir kısmında geçen bir olay burada yapılan eleştiriye geçersiz kılar niteliktedir. Yenişehir fethedildikten sonra Germiyanogulları topraklarından gelen bir şahıs pazarın bac vergisinin kendisine satılmasını talep etmiştir. Osman Gazi bac nedir şeklinde bir soru sorunca; karşısındaki şahıs pazara satmak için mal getiren şahıslardan alınan para olduğunu söyler. Osman Gazi, kendisinin mal sahiplerinden herhangi bir alacağı olmadığı halde ne hakla pazara mal getiren şahıslardan para alacağını, bu uygulamanın Tanrı buyruğu mu, Hz. Peygamber'in hadislerinde-uygulamalarında mı yeri olduğunu yahut başka bir başka beyin bir uygulaması mı olduğunu sorar. Osman Gazi'nin muhatabı bu uygulamanın başka bir beyin uygulaması olduğunu-töre olduğunu söyler. Osman Gazi bu cevap karşısında sinirlenerek muhatabının pazarı terk etmesi, yoksa karşısındaki şahsa zararının dokunacağını ifade eder. O sırada Osman Bey'in yanında bulunan şahıslardan birisi

pazardan alınacak paraya Osman Gazi'nin ihtiyacı olmasa dahi pazarın düzenini sağlayan pazarın işleriyle meşgul olan şahısların bu paraya ihtiyaçlarının olacağını ifade eder. Bunun üzerine Osman Gazi, pazara mal getirip satan her şahsın sattığı yük için iki akçe bac vergisi vermesini, eğer satamazsa herhangi bir vergi ödememesini emreder. “Ve her kişi kim bu kanunu boza, Allah anun dininin ve dünyasın bozsun” (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 30-31; Mevlana Mehmed Neşri, 2008, s. 53-54). Böylece Osmanlı Devleti'nde ilahî bir kaynaktan beslenmeyen tamamen örf esasına dayalı bir kanun tatbik edilir oldu. Burada da görüldüğü üzere şifahi bir geleneğin terk edilerek, örfi ve fikhî geleneğe dayanan hukuk sisteminin tesisi eleştiri mevzuu yapılmaktadır. Bazı mülkleri mukataaya çevirme ya da vakıf mallarını tımara tevîl etme gibi esasen dinî gelenekle çelişir bir görüntü veren uygulamaların icra edildiği dönemin Fatih Sultan Mehmed devri olduğu bir kez daha hatırlanmalıdır.

Fatih Sultan Mehmed dönemine dair Osmanlı kroniklerinde bulunan eleştiriler Yıldırım Bayezid devri anlatılırken zikredilen eleştirilere nazaran oldukça azdır. Fatih dönemine dair ilk eleştiri İstanbul'a iskân edilen reayaya dağıtılan evlerin, malların ve mülklerin mukataaya çevrilmesi hususundadır. Bu eleştirilerin en sertisi Âşıkpaşazâde tarihinde bulunur. İstanbul'un fethinden sonra şehri iskân etmek ve toplumsal ihtiyacı karşılayabilecek farklı meslek gruplarından insanları İstanbul'a getirmek için çalışmalara başlanmıştır. Bu amaçla diğer yerlerde bulunan topraklara adamlar göndererek İstanbul'a yerleşecek reayaya ev, mal, mülk verileceği taahhüdünde bulunulmuştur. Bu taahhülle istenilen miktarda nüfus iskân edilemeyince, fakir ya da zengin olmasına bakılmaksızın farklı meslek gruplarından insanlar İstanbul'a getirilmiştir. Gelenlere verilen ev, mal, mülk gibi taşınmazlar bir süre sonra şahıslara ait mülk olmaktan çıkarılarak mülkiyeti devlete ait olan ve kullananların belirli bir miktar kira karşılığında tasarruf ettikleri mukataa adı verilen bir şekle dönüştürülmüştür. Bu değişim bir tepkiye neden olmuştur. Âşıkpaşazâde bu tepkiyi şu şekilde nakleder:

Kula Şahin derlerdi, Sultan Mehmed'ün atasından, dedesinden kalmış bir kulu vardı. Pâdişâha eydür: “Hey devletlü sultânım! Atan, deden bunca memleket fethetdiler. Hiçbirinde mukâta'a vaz' etmediler. Sultânuma lâyık degüldür” dedi. Fatih Sultan Mehmed bu tepki üzerine verilen karardan geri dönülmesine karar verdi ve mülkleri ellerinden alınan şahıslara evleri, malları mülkleri iade edildi. Âşıkpaşazâde, reayaya evleri, malları, mülkleri iade edilince reayanın bu malları şehrin iskânı ve hayır işleri için kullandıklarını ifade eder: “Bu vecihle olıcak şehir dahi ma'mûr olmağa yüz tutdı. Mescitler yapmağa başladılar. Kimi zâviye, kimi mülkler yapıdılar. Ve bu şehrin hâli girü eylüğe muttasıf oldu.

Âşıkpaşazâde, bu noktada Vezir Rum Mehmed Paşa'nın müdahalesinin her şeyi değiştirdiğini ifade eder. Öncelikle Rum Mehmed Paşa'ya dair alçaltıcı ifadeler kullanır ve onun politikalarının devletin yararına olmadığını ifade eder:

Pâdişâha bir vezir geldi kim ol bir kâfirün oğlıydı. Pâdişâha gâyetde mukarreb oldu. Ve İstanbul'un eski kâfirleri bu vezirün atası dostlarıydı. Yanına girdiler kim: “Hey neylersin? dediler. “Bu Türkler gine bu şehri ma'mur etdiler” dediler. “Senün gayretün kanı? Atan yurdunu ve bizüm yurdumuzu aldılar. Gözümüze karşı tasarruf ederler. İmdi sen hod pâdişâhun mukarrebisin” dediler. “İmdi cehd eyle kim bu halk bu şehrin imaretinden el çekeler. Ve girü evvelki gibi bu şehir bizüm elümüzde kala” dediler. Vezir dahi eydür: “Buna şol mukâta'a kim evvel komışlardı, anı girü koduralum. “Dedi kim: “Bu halk dahi mülkler yapmaktan çekileler. Bu şehir ol nesneyile gine harâba yüz tuta. Âhir gine bizüm tâifemüz elinde kala” dedi. Bu vezir, pâdişâha bir münâsebetile ilkâ etdi, gine mukâta'ayı ihdâs etdi. Ve bu mugvî kâfirlerin birisiyle bir adı Müsülman bir kul bile koşdular. Ve bu mugvî kâfir ne dediyse anı yazdılar.

Âşıkpaşazâde, Rum Mehmed Paşa'ya oldukça ağır ithamlarda bulunduktan sonra Paşa'nın ölümüne dair sarf ettiği ifadelerle son noktayı koyar: “Rum Mehmed Paşa'dür kim anı pâdişâh it gibi boğdurdu” (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 192-194; Mevlânâ Mehmed Neşri, 2008, s. 314-315; İbn Kemâl, 1991, s. 96-98). Daha önce yapılan bir çalışmanın gösterdiği üzere Âşıkpaşazâde'nin İstanbul'da bu uygulamadan etkilenen ev, dükkân gibi taşınmazları olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu konuyu değerlendirirken tarafsız değildir hatta bu uygulamadan

zarar gördüğünden Fatih Sultan Mehmed karşıtı tarafta bulunmaktadır (İnalçık, 2005b, s. 119-145).

Âşıkpaşazâde'nin Rum Mehmed Paşa'ya olan eleştirileri bununla sınırlı değildir. Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar padişahların ulema zümresine, sof, çuka ve para vererek ihsanda bulunduğunu belirttikten sonra; Rum Mehmed Paşa'nın vezir olduktan sonra, bu ihsanları kestirdiğini ve hayır ve iyiliğe mâni olduğu için akıbetinin çok kötü olduğunu ifade eder: "Ahir gayrı vezirlere sanduğı kendi başına geldi...âhir it gibi boğdular" (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 297). Ulema zümresinin devlet içerisindeki konumuna dair geniş çaplı düzenlemelerin yapıldığı dönem Fatih Sultan Mehmed dönemidir. Daha önce de ifade edildiği üzere protokolde ulemanın reisi şeyhülislamın ve padişah hocasının padişahın eteğini öpmeyeceği ifade edilmekle birlikte, ulema zümresinin, devletten maaş alan bir meslek grubu haline getirilmiştir. Böylece mesleki kariyer basamakları ve her kariyer basamağında ne kadar yevmiye ya da maaş alacakları tespit edilmiştir (Tursun Bey, 2020, s. 63-64; Fatih Sultan Mehmed, 2007, s. 5, 11). Dolayısıyla ulema zümresinin bir memur ya da bürokrat grubu haline getirilmesi ulemaya sof, çuka ve para ihsanının bırakılmasından çok daha keskin neticeleri olan bir uygulamadır. Bu nedenle de buradaki eleştirinin gerçek muhatabı Rum Mehmed Paşa'dan çok Fatih Sultan Mehmed olmalıdır.

Âşıkpaşazâde'nin Fatih Sultan Mehmed devri icraatlarına bir diğer eleştirisi de Osmanlıların Karaman bölgesinin fethi ve buradaki vakıflara yönelik uygulamalarına dairdir. Fatih Sultan Mehmed, Karaman bölgesinin fethi hususunda Mahmud Paşa'yı görevlendirmiştir. Mahmud Paşa padişahın isteği doğrultusunda Karaman'dan İstanbul'a nüfus sevk etmiştir. Rum Mehmed Paşa, Fatih Sultan Mehmed'e gelerek yerleştirilen nüfusun hem sayıca az olduğunu hem de getirilen nüfusun fakir insanlardan oluştuğu söyleyince; Fatih Sultan Mehmed bu görevi tamamlamak hususunda Rum Mehmed Paşa'yı görevlendirmiştir. Âşıkpaşazâde'ye göre; Rum Mehmed Paşa, Karamanoğullarının topraklarında mescitleri, camileri yıkmış, evleri yıkmış, köyleri harap etmiş, ahalinin bir kısmını kadın-erkek soyarak İstanbul'a göndermiştir. Ayrıca padişahın emrettiği sayıdan çok daha fazla insanın İstanbul'a sürülmesini sağlamıştır. Hatta Mevlana soyundan Emir Ali Çelebi dahi sürülenler arasındadır. Âşıkpaşazâde, Rum Mehmed Paşa'nın bu eylemleri nedeniyle ahalinin ahını ve bedduasını aldığını ima eder:

Vardı Ereğli'ye çıkdı. Ereğli'nün vilâyetini ve köylerini harab etdi. Vilâyet halkı eyitdi: "Bu vilâyet Allah resulünün evkâfidur. İmdi sen bunu böyle harab etdün. Ya Medîne-i Resûl'ün fakirlerine bu vilâyetden nafaka varmaz olursa yarın kıyamet gününde âmennâ bihî ve saddockna sen Allah'ın resulünün katına vardığın vakit ne cevap verürsin" dediler. Bunun gibi söz diyenleri ol zâlim öldürtü. (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 241-247; Mevlânâ Mehmed Neşri, s. 343-346; İbn Kemâl, 1991, s. 298-301; Hadîdî, 2015, s. 253-256)

Âşıkpaşazâde'nin onun şahsıyla ilgili eleştirileri bunlarla sınırlı değildir.

Allah'un kullarının malına ve kanına ve ırzına tama' etmişidi. Ve her kanda kim mühmel işler varışa anun ihdâsıdur. Ve vilâyet-i Osmân'da ne kadar kim şer'-i Muhammed'ilen olmuş vakıflar ve mülkler varışa cemî'sini bozdu. Hâsıllarını pâdişâhun hazinesine getürdi. Sonra eyitti kim: "Bunlar mensûh oldu" dedi. Ba'zısını timar dahi verdi. Fakîr sual etdüm. "Şer-i Muhammed'ile olan vakıflar ve mülkler neden mensuh oldu? Hazret-i Muhammed Resûllullah kim hâtemü'l-enbiyâdur" dedüm. "Bir peygamber dahi gelmedi kim anun şer'-ini mensuh ede" dedüm. Fakîre cevap verdi kim: "Senün nen aldılar kim bunun gibi sual edersin" dedi. (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 298-299)

Âşıkpaşazâde yukarıdaki satırlarında Karamanoğulları topraklarındaki bazı vakıf ve mülk mallarının tımara çevrilmesine yönelik devlet uygulamalarının sorumluluğunu Rum Mehmed Paşa'ya yüklemektedir. Ancak konuyla ilgili bir araştırmanın da gösterdiği üzere; burada bahsi geçen ve Karamanoğulları üzerine düzenlenen sefer 1478 yılında gerçekleşmiştir ve bu uygulamaların Rum Mehmed Paşa ile bir ilgisi bulunmamaktadır (Yörük, 2007, s. 61-79). Bu durumda bu uygulamalar üzerinden Rum Mehmed Paşa'nın suçlanmasının Âşıkpaşazâde'nin Rum Mehmed Paşa'ya olan şahsî düşmanlığı dışında bir izahı olamaz.

Halil İnalçık, bu konuyla ilgili yayınladığı bazı vesikalarda, vakıf mallarına el konulması hadisesini, artan fetihlerle birlikte askeri harcamaların da artması neticesinde devletin gelir elde etmek adına attığı bir adım olarak yorumlar. Yine devletin kuruluş aşamasında ulema sınıfı, devlet teşkilatı içerisinde askeri sınıfa nazaran daha ön planda iken Fatih Sultan Mehmed döneminde askeri sınıfın ulema sınıfının önüne geçtiği düşüncesindedir. Yani askeri sınıf ile ulema sınıfı arasındaki rekabette askeri sınıfın istediklerini aldığı ve dengenin askeri sınıf lehine bozulduğu kanaatindedir (İnalçık, 1947, s. 695, 702-703). Daha önce birkaç kez değinildiği üzere Âşıkpaşazâde vakıflardan gelir elde eden bir zümreye (derviş-şeyh) mensuptur. Dolayısıyla buradaki eleştiri esasen yine menfaatlerinin halel görmesiyle izah edilebilir (İnalçık, 2005b, s. 119-145). Burada üstü kapalı olarak da olsa Karamanoğullarını “mazlum” olarak konumlandırarak Rum Mehmed Paşa ve dolayısıyla da Fatih Sultan Mehmed “zâlim” olarak konumlandırılmış olur. Zira vezir-i azamlar padişahın vekil-i mutlaklarıdır ve onların icraatları doğrudan padişahın hanesine yazılır. Ayrıca Karamanoğullarını gözetir bir tavır takınan Âşıkpaşazâde, eserinin bir başka yerinde I. Murad dönemindeki Osmanlılar ile Karamanoğulları arasındaki bir anlaşmazlığı anlatırken Karamanoğulları hakkında şu sözleri sarf etmekten çekinmez (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 119);

Karaman'da bulunmaz doğru bir yâr
 Veliler çok bile kumlaş u ayyâr
 Eder kavî ü karâr ahd ü peymân
 İçer andlar yalan çok eydür inkâr
 Beği vü kadısı şeyh ü müderris
 Hiledür işleri hep çâr u mekkar
 Kazana koysa kaynatsan bizümile
 İbiliği yağa der karışma zinhâr
 Deyesin mü'minisen dost olalum
 Cevâbıdur benem mü'mine gaddâr
 Hassa kim Âl-i Osman'dan olasın
 Dahi ziyâd olur sıfat-ı cebbâr
 Tekebbür ü foduldur bil Karaman
 Anınçün kahr edüptür anı Kakhâr

Yukarıdaki ifadelerden farklı olarak burada müderrisi, kadısı fark etmeksizin Karamanoğullarının tamamı “yalancı, hilekâr, hain, kibirli” gibi ağır sıfatlarla anılır. Karamanoğullarının başlarına gelen her şeyin nedeninin bu kötü sıfatlar olduğunu söyler. Buradaki ifadelere göre Karamanoğullarının felaketi esasen yine kendi kötü sıfatları nedeniyle ilahî gazabı üzerlerine çekmeleri nedeniyledir. Âşıkpaşazâde'nin bu iki farklı tavrı, eleştiri mevzuu konusundaki yaklaşımının samimi olmadığını bir kanıtı hükmündedir. Kendisinin asıl gayesi muhtemelen kendisinin de dâhil olduğu toplumsal zümrenin çıkarlarını savunmaktır.

II. Beyazıd zamanında kaleme alınmış yazarı bilinmeyen Arapça bir siyasetnamede üstü kapalı olarak Fatih Sultan Mehmed dönemindeki bu uygulamayı eleştirir tarzda ifadelere rastlanır: Endülüs'te hüküm sürmüş bir emirin devlet yönetme hususunda yaptığı bir dizi hata aktarılarak hükümdara bazı nasihatlerde bulunulur:

Emîrül-mü'mininin birden çok hazinesi ve çok fazla malı olmalıdır. Her ne vakit bir sefere niyet ederse maaş verme hususu devreye sokulur ve asker toplanıp ordu oluşturulur, başarıya ve zafere ulaşılır” dedi. “Hükümdar bu nasıl gerçekleşecek?” diye sorunca, vezir şöyle cevap verdi: “...Saray ahalisinin maaşını, diğer maaşlı kişiler ile askerlerin aldığı parayı azaltalım, gayri nizami olarak işleyen vakıfların sayısını düşürelim ve birçoğunun giderini, keselim, memleket gelirlerini hazinelere koyalım. Bu şekilde iş tamam olur, maksada erişilir.” Hükümdar “doğru söyledin. Uygun

bu hususları tatbik et” dedi. Bu çözüm ile meşgul oldular ve anlatılamayacak kadar mal topladılar. Şöyle denilmiştir: Hükümdar Kurtuba şehrinde üç büyük burç inşa edip içlerini malla doldurdu. Servetinin büyüklüğüne aldandı ve vezirin reyî dışına çıkmadı.

Emeviler’in düşmanı konumunda olan İspanyol ve Portekiz krallıkları Emeviler’in gücünden çekindikleri için saldırıya geçememektedirler. Emevi hükümdarı Roma üzerine sefere çıkma düşüncesi içerisindeyken, daha fazla mal biriktirmek için vakıf mallarına el koyup, asker sayısını azaltıp, hazine için daha fazla gelir elde etme arayışına gidince; askerî gücü zayıflamış, Portekiz ve İspanyol krallıkları müttefik halde saldırıya geçince; Emeviler asker toplama telaşına düşmüşlerdir. Ancak sayıları azalmış ve hükümdarlarına bağlılıkları zayıflamış askerler düşman karşısında tutunamamıştır. Neticede Emevi toprakları müttefiklerin eline geçmiştir. Vakıf mallarına el koyarak, asker sayısını azaltıp ve maaşlarında kesinti yapılarak elde edilen gelir de Emeviler’i kurtaramamıştır. Sonuçta rakiplerinin topraklarını ele geçirme isteğinde olan Emeviler, topraklarından olmuşlardır (Sultan, Ordu ve Reaya, II. Bayezid’e Sunulan Müellifi Meçhul Siyasetname, 2020, s. 100-102). Müellifi meçhul siyasetname yazarı Âşıkpaşazâde ile hemen hemen aynı görüşleri paylaşır gibidir.

Âşıkpaşazâde’nin Fatih Sultan Mehmed dönemine dair bir başka eleştirisi bu dönemde merkezileşme adımları çerçevesinde padişah emriyle vakıfların denetlenmesine yöneliktir:

Pâdişâh emriyle ehl-i ilimden bir müfettiş gönderürler kim bu vara, erbâb-ı hayrun hayrını yirine koya. O dahi varup misafirün ta’amından keser, ocağı külün satar, imâretin ekmeğün küçüldür ve hüddâmlarun nafakasin keser. Dahi re’âyâdan ziyâde nesne alır. Akçalar arturur, getürtür, pâdişahun hazinesine koyar. Pâdişâhlar kim bu hayrâtı etmişlerdür, âhret için etmişlerdür. Sonrasında da devletin kurucusu kabul edilen Osman Gazi’nin güzel adetlerinden bahseder: “Osman Gâzi’nün âdeti her üç günde ta’am bişrüp fâkirlere yidürmekidi ve yalıncaclara geydürmekidi. Ve dul hatunlara dâyim sadaka etmekidi”. (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 300-301)

Bununla yetinmez ideal devlet başkanı olarak, yani mal-mülk sevdası olmayan bir iktidar sahibi olarak bir yandan Osman Bey’i yüceltirken, diğer yandan Fatih Sultan Mehmed’e oldukça az yer ayrılarak ve onun dönemine değinmezden önce II. Murad döneminde yaşadığı ifade edilen Fazlullah adlı vezire dair hikâye üzerinden ima yoluyla da olsa Fatih Sultan Mehmed “muhteris” bir padişah olarak vasıflandırmış olur:

Ve dahi ol zamanda olan azizler bilece cem olundu. Osman’un malı var mı yok mu teftiş ettiler kim miras oluna, bu iki karındaş arasında. Hemin bu feth olunan vilâyet var. Ancak akça ve altun hiç yok. Osman Gazi’nün bir sırtak tekelesi var yenice ve bir yancığu ve tuzluğu ve kaşıklığı ve bir sokman edüğü ve birkaç eyü atları ve birkaç sürü koyunları varıdı. Şimdiki zamanda Bursa nevâhisinde yürüyen beğlik koyun ol koyundandır. Ve dahi birkaç öğrek yundları dahi varıdı Sultanönü’nde. Ve bir nice çift eyer depingüsi dahi bulundu. Bu mezkûrattan gayrı nesnesi bulunmadı. (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 51)

Burada Fatih Sultan Mehmed zamanında bir devlet hazinesi oluşturma yönündeki çabalara yönelik dolaylı bir eleştiri söz konusudur. Zira daha önceki Osmanlı padişahları toplumsal refahı daha paylaşımcı bir şekilde dağıtma yönündeki çabalarıyla ve mala-mülke önem vermemeleriyle ön plana çıkarılır. Bu hususta Âşıkpaşazâde II. Murad’ı yani Fatih Sultan Mehmed’in babasını da örnek bir padişah olarak gösterir: II. Murad zamanında Belgrad üzerine yapılan seferde çok sayıda esir ve ganimet elde edilmiştir. Hatta elde edilen esir sayısı sefere katılan askerden daha fazladır. Bir çizme karşılığında bir cariye elde edilebilmektedir. Âşıkpaşazâde, bu sefere katılmıştır. Gündelik işlerde çalıştırılabilecek bir esir 150 akçeye satılırken, Âşıkpaşazâde, 100 akçeye 6/7 yaşlarında bir erkek esir almıştır. Akıncılar kendisine 7 kul ve cariye vermişlerdir. Âşıkpaşazâde, II. Murad’ın huzuruna çıktığında, II. Murad da Âşıkpaşazâde’ye 1 esir ihsan etmiştir. Âşıkpaşazâde, padişah tarafından hediye edilen 1 esir, satın aldığı esir ve akıncılar tarafından verilen 7 esirle birlikte 9 esir sahibi olmuştur. Âşıkpaşazâde, II. Murad’a esirleri götürebilmesi için paraya ve ata ihtiyacı olduğunu söyleyince; II. Murad, esirleri Edirne’ye götürebilmesi için kendisine 5000 akçe ve 2 at

vermiştir. Âşıkpaşazâde, elindeki 200'er ve 300'er akçe ücret karşılığında satarak kazanç elde ettiğini ifade eder (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 165).

Yine Âşıkpaşazâde, Osmanlı padişahlarının hayır işlerinden bahsederken II. Murad dönemine değindikten sonra, Fatih Sultan Mehmed dönemine geçmesi beklenirken II. Murad dönemine dair bir hadiseden bahseder. Buna göre; II. Murad zamanında Acem diyarından gelen Fazlullah adlı bir vezir, Mekke ve Medine'ye gönderilen paranın gönderilmesine engel olmuş, ayrıca II. Murad'a ülkesinde çok zenginlik kaynağı olmasına rağmen, bu kaynakların vergilendirilmemesinin devlet hazinesi için bir kayıp olduğunu ifade etmiştir. II. Murad bunun nedenini sorunca, ülke genelinde bulunan insanların zekât vermemesini bu uygulamanın nedeni olarak göstermiştir. Fazlullah'a göre; vergi toplanması usulü esasen zekâtın devlet eliyle zorla toplanmasından başka bir şey değildir. II. Murad, kendisinin zekât parası yiyemeyeceğini ifade ederek tepki göstermiş ve padişahlar için memleket dâhilinde üç helal lokma olduğunu söyler: 1- gümüş madenleri, 2-kâfirlardan alınan haraç, 3-savaşlarda alınan ganimetler. II. Murad, bu cevap üzerine Fazlullah'ı azleder ve huzurundan kovar. Âşıkpaşazâde, bu hikâyeyi naklettikten sonra Fatih Sultan Mehmed'in hayır-hasematına değinir. (Âşıkpaşazâde, 2013, s. 302-304). Görüleceği üzere burada üstü örtülü bir eleştiri vardır. Tüm bu eleştiriler esasında bir devlet hazinesi oluşturma adına atılmış adımlarla ilgilidir. Bu yönde atılan adımlar öncelikle ulema zümresiyle, meşayih zümresine zarar verir niteliktedir. Bu nedenle gelir kaybına uğrayan bu zümre mensuplarının Fatih Sultan Mehmed'in bazı icraatlarına eleştirilerde bulunmaları doğaldır.

Fatih Sultan Mehmed dönemine dair bir başka eleştiri konusu padişahın divan toplantılarına katılmayı bırakıp toplantıyı kafes ardından takip etmesidir. İstanbul'un fethinden sonra kutsal bir müjdeye mazhar olmuş bir padişah olarak, İstanbul'un fâtihi olarak Fatih Sultan Mehmed padişah anlayışını kökten değiştirmiştir. Artık Osmanlı padişahı dünyevî bir iktidar sahibi olmaktan çıkmış, ilahî iktidarın bir temsilcisi olarak kabul edilmeye başlanmış ve padişah için zıllul'lâhifi'l-arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) unvanı kullanılır olmuştur (Tursun Bey, 2020, s. 20). Fatih Sultan Mehmed, muhtemelen böylesi bir unvanın kullanılır olmasının doğal bir neticesi olarak divan toplantılarında dünyevi işlerle meşgul olan, reayanın bazı dertlerini dinleyen bir padişah olmak istememiş olabilir. Bu nedenle de divan toplantılarını yüksek bir noktadan bir kafes ardından takip etme yönünde bir düzenlemeyi kanun haline getirmiştir: "Cenâb-ı şerifim pes-i perdede oturup, haftada dört gün vüzerâm ve kadıaskerlerim ve defterdârlarım rikâb-ı hümayûnuma arza girsünler" (Fatih Sultan Mehmed, 2007, s. 15). II. Bayezid zamanında yazılan siyasetnamede yine üstü örtülü olarak padişahın kafes arkasından divan toplantılarını seyretmesi şu şekilde eleştirilir:

Hükümdara yaraşır davranışlardan birisi de daima perde gerisinde olmamaktır. Çünkü her daim böyle bir durumda olursa reyanın başına her türlü problem arız olur. Bir taraftan halk içinde olmayı isteyip diğer taraftan da ihtiyatı ve tedbiri bırakmamak mümkündür. Zira bizim "daima perde gerisinde olmamalı" ifademizden muradımız hükümdarın Cuma'ya denk gelecek bir gün belirleyerek hüküm vermek üzere meclis kurması, insanların şikâyetlerini dinlemesidir. Hükümdar bir yandan âlemde olup bitenlere dair malumat sahibi olmak isteyip öte yandan da kendi azametine hâlel gelmesin arzusunda ise üç tarafı kapalı bir tarafı açık bir yapı inşa ederek (eyvân) onun içine kurulur ve insanlara doğrudan gözükmez. Mamafih kurulan [mezalim] divanını görür, oradaki konuşmaları işitir ve doğrudan herkesin ahvaline muttali olur. Hükümdar tüm işlerinde kendisine getirilen haberi [doğru kabul ederek] hareket etmez. (Sultan, Ordu ve Reaya, II. Bayezid'e Sunulan Müellifi Meçhul Siyâsetnâme, 2020, s. 59-60)

Buraya kadar olan anlatımdan sonra, yani ilk dönem kroniklerindeki merkezileşme adımlarına yönelik hedefi tespit edildikten sonra, eleştirinin nasıl ve hangi araçlar kullanılarak yapıldığına değinilebilir.

Erken dönem Osmanlı kroniklerinin bir kısmında I. Murad, Yıldırım Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed dönemindeki merkezileşme ve devlet yapısını şekillendirilmesine yönelik çabalar "adaletsizlik" ve "zulm" olarak kabul edilmiş ve bu kabul üzerinden eleştirilerin esas

hedefi olan Fatih Sultan Mehmed devrine dair bir “devr-i sâbık” imgesi inşa edilmiştir. Zihinlerde inşa edilmeye çalışılan “devr-i sâbık” imgesinin doğrudan padişah hedef alınmaksızın, dolaylı olarak yapılmaya çalışıldığı görülür.

I. Murad zamanında İskeçe bölgesinin fethinin ardından gayrimüslim reayadan tahsil edilen ve sonrasında da devam eden yüksek haraç uygulaması hususunda sorumluluk Çandarlı Hayreddin Paşa’ya yüklenmiştir. Devrin tarih yazarları I. Murad’ın bu zulümde parmağı olmadığını özellikle vurgularlar: “Ol zaman pâdişâhları tama‘kâr değüllerdî.” I. Murad sorumluluktan kurtarılırken bir ima da yapılır: Şimdikiiler öyle, mala, mülke hazineye tamah eden padişahlardır.

Yıldırım Bayezid devrine dair yapılan eleştirilerde de yine hedef alınan Acem ve Karaman diyarından gelip musahip ya da veziriazam olan devlet adamlarıdır. Yıldırım Bayezid’e kendi devriyle ilgili yöneltilen tek eleştiri şarap içmesi hususundadır. Ancak bu hususta da suç Yıldırım Bayezid’in Sırp Prensesi olan eşine yüklenir. Zira bahsi geçen eşiyile evlenmezden önce padişah şarap içmemektedir. Yıldırım Bayezid devrine dair: Ulema sınıfının ve kadıların devlet sisteminin bir parçası haline gelmesi, kadıların baktıkları davalar için ücret almaya başlamaları, yazılı bir hukuk sisteminin benimsenmesi, devletin giderlerini finanse edebilmek için hazine oluşturulması, gelir gider dengesini bilmek adına hesap sistemi tesis edilmesi, bir para sistemi oluşturularak paranın ayarının ve piyasada tedavülde bulunan paranın kontrol edilmesi, tımar tevcihinde ya da devlet makamlarına yapılacak tayinlerde devşirme kökenli şahısların tayin edilmesi bir eleştiri mevzuu olmuştur. Ayrıca kadılar-ulema mensupları makam ve para hırsına sahip olmakla ve cehaletle de suçlanmışlardır. Şüphesiz eleştirilerde haklılık payı da olabilir. Ancak eleştirilerin geneli bir arada değerlendirildiğinde eleştiri konusu olan mevzuların, zulümden ziyade daha sistemli, merkezî bir devlet yapısı inşa etmek adına atılmış adımlarla ilgili olduğu anlaşılır.

Âşıkpaşazâde’nin başını çektiği, Fatih Sultan Mehmed dönemini eleştiren kronik yazarları ise daha ziyade İstanbul’un fethinden sonra Anadolu’dan getirilen nüfusa verilen evlerin, malların, mülklerin mukataaya dönüştürülmesini, bazı vakıf mallarının tımara çevrilmesini ve böylece devlet hazinesine gelir sağlanmasını, vakıfların gelir-giderlerinin denetlenmesini, ulemaya dağıtılan sof, çuka ve para gibi ihsanların kesilmesini, devlet hazinesi oluşturularak muhtelif gelir kaynaklarının bu hazineye aktarılmasını hedef almaktadırlar. Ayrıca Osman Bey’in mala mülke değer vermeyen zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak kadar dünyalık mala sahip olan bir padişah olduğuna vurgu yapılarak Fatih Sultan Mehmed dönemindeki devlet hazinesi oluşturma yönündeki gayret ima yoluyla eleştirilir.

Buraya kadar ki satırlardan da anlaşılacağı üzere II. Bayezid döneminde kaleme alınan tarih eserlerinin bir kısmında özellikle I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirleri hikâye edilirken yapılan eleştirilerde hedef alınan isimler, I. Murad devri için Çandarlı Hayreddin Paşa, Yıldırım Bayezid devri için Çandarlı Ali Paşa’dır. Fatih Sultan Mehmed devrine dair yapılan eleştirilerde ise daha ziyade Rum Mehmed Paşa hedef alınmıştır. II. Bayezid devri kroniklerinin çoğunda hemen hemen benzer ifadelerle tekrar eden I. Murad ve Yıldırım Bayezid devrine yönelik bazı eleştiriler olduğu görülür. Buna rağmen, Âşıkpaşazâde tarihinde bulunan eleştirilerin genel olarak Anonim Tevârih-i Âl-i Osmanlar ile Ruhî Tarihi ve Târîh-i Behiştî gibi eserlerde bulunmadığı görülür (Behiştî Ahmed Çelebi, 2016; Ruhî, 1992, s. 359-472). Bu durum izaha muhtaç bir şekilde karşımızda durur. Çoğunluğu II. Bayezid devrinde yazılan erken dönem Osmanlı kroniklerinin yazarlarının hangi toplumsal katmana dâhil oldukları sorusu üzerinden hareket ederek bir inceleme kaleme alan Cemal Kafadar, aradığımız cevabı kısmen vermiş olabilir. Erken dönem Osmanlı kroniklerinin yapısını bir soğana benzeten Rudi Paul Lindner’e göre bu kroniklerin merkezinde Osman Bey’in kabileciliği (Kayı Boyu) bulunur, diğer katmanlar üst üste bu katmanın üzerinde dururlar. Ancak onun bu metaforuna karşı çıkan Cemal Kafadar’a göre erken dönem kronikleri soğandan ziyade sarımsağa benzeme eğilimindedirler. “Lindner’in gıdalarla ilgili metaforunu sürdüreceğ olursak, “sarımsak” erken dönem Osmanlı

tarihçiliğinin belirli yönleri bakımından “soğan”dan daha elverişli bir mecazdır çünkü sarımsak mecazı, aralarından herhangi birisine, hatta en eski olanına bile “öz gerçeklik” üstünde tekel tahsis etmeksizin seslerin çoğulluğunu kabul eder.” Kafadar erken dönem kroniklerinin aynı hadiseyi aktarırken dahi bazen farklı bir tavırla olayları aktarmalarını temelde kronik yazarlarının farklı dünyalardan gelmelerine bağlar (Kafadar, 2010, s. 158-159). Edward Hallett Carr’a göre de tarihçi içinde yaşadığı toplum kesiminin bir ürünüdür: “Tarihçi de bir bireydir. Öteki bireyler gibi, o da aynı zamanda bir toplumsal olaydır, ait olduğu toplumun hem ürünü hem de isteyerek ya da istemeyerek sözcüsüdür” (Carr, 2018, s. 88). Halil İnalçık, bir çalışmasında gösterdiği üzere, Fatih Sultan Mehmed devrine dair Rum Mehmed Paşa üzerinden ağır eleştirilerde bulunan Âşıkpaşazâde, esasen Fatih Sultan Mehmed dönemi merkezileşme politikalarından zarar görmüş bir kişidir. İstanbul’da mukataaya çevrilen mülkler arasında onun mülkleri de bulunmaktadır (İnalçık, 2005b, s. 119-145). Bu anlamda erken dönem kronikleri incelendiğinde birçok metnin temelde aynı kaynaktan/kaynaklardan istifade ederek yazıldığı anlaşılmaktadır (İnalçık, 2005a, s. 93-117). İşte tam bu noktada bir önceki kaynaktan istifade ederek metnini inşa eden erken dönem kronik yazarlarının büyük bir kesimi I. Murad ve Yıldırım Bayezid devri anlatılırken aktarılan eleştirileri eserlerine aktarmakta bir sakınca görmemiş olmakla birlikte, Fatih Sultan Mehmed dönemine dair Âşıkpaşazâde tarihinde geçen eleştirilere benzer ifadeleri kullanmayı istememiş olabilirler.

II. Bayezid devri kroniklerinde Fatih Sultan Mehmed devrini bir “devr-i sabık” olarak konumlandırılan kronik yazarlarının böylesi tavır takınmalarında mensup oldukları toplumsal tabaka, bir önceki dönemdeki bazı uygulamalardan etkilenip etkilenmedikleri gibi hususlar yanında bizatihi II. Bayezid’in devrinde yazılan şiirleri ve tarih eserlerini okuyup bir nevi denetime tabi tuttuğu da unutulmamalıdır. II. Bayezid’in devrinde yazılan şiirlere ve tarih eserlerine müdahalelerine dair ilginç örnekler bulunmaktadır. Firdevsi-i Rûmî adlı bir şair II. Bayezid’in emriyle Süleymannâme adlı manzum-mensur karışık bir eser kaleme almıştır. Bu eserde İbrahimî dinlerin kutsal kitaplarındaki kıssaları, genel olarak dünya tarihini bir araya getirmiştir. Ayrıca kozmoloji, felsefe, ilm-i nücum, hendese gibi çok farklı alanlarda muhtelif bilgiler vermiştir. Eser toplamda üç yüz altmış ciltten oluşmaktadır. Firdevsi-i Rûmî eserini II. Bayezid’e sunmuştur. II. Bayezid kitabı incelemiş nazmını lezzetten ve nezaketten yoksun, nesrini de letafetten ve halavetten mahrum bulmuştur. II. Bayezid bu kitabı yazdırmaktaki asıl gayesinin geçmiş milletlerin, devletlerin, hükümdarlarından yaşantısından hisse çıkartıp kendi dönemine ışık tutmak düşüncesinde olduğundan, Süleymannâme içerisinde de bol miktarda mübalağa ve gereksiz bilgi bulunduğu düşüncesiyle kitabın doksan dokuz cildini bir kenara ayırıp, gerisini ateşe atmıştır. Eseri böylesi bir muameleye tabi tutulan Firdevsi-i Rûmî, Anadolu topraklarını terk ederek Acem diyarına gitmiştir (Lâtîfi, 2018, s. 403-406).

II. Bayezid’in; İbn Kemâl ve İdris-i Bidlisî gibi tarih eserleri yazılmasını talep-teşvik ettiği gibi, kendi talebi-teşviki haricinde yazılan eserleri temin edip incelemeye çalıştığı da bilinmektedir (Emecen, 2014, s. 331-344). Hatta talebi üzerine yazılan eserleri yazım aşamasında okuduğu ve beğenmediği bazı kısımlara müdahalede bulunduğu da anlaşılmaktadır (Genç, 2014, s. 193, 302, 326-333). II. Bayezid devrini anlatan Şahnâme tarzındaki bir eserin yazarı olan Melikzâde Âhî, eserini yazarken ki temel amacını şu şekilde ifade eder: “Şâhnamem senin adına yazıldı, seni metheme yolunda her ne dediysen onu yaptım, elimden bu kadar geldi” (Genç, 2014, s. 331). Görüleceği üzere kronik yazarlarının mensup oldukları sosyal tabaka, iktidarın uygulamaların etkilenip etkilenmedikleri, ihsan beklentisi, yaptırıma muhatap olma korkusu gibi bazı etkenler yazılan metinlerin içeriğini etkilediği gibi bizatihi II. Bayezid’in tarih yazımına müdahalesinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada kaynak olarak kullandığımız kroniklerde bahsi geçen etkenlerin hangilerinin ne kadar bir etkiye sahip olduğu sorusunu tam olarak cevaplayabilecek durumda değiliz. Buna rağmen hemen hemen tüm kroniklerde eleştirilerin nihai noktasının tek bir kelimedede özetlenebileceği görülmektedir: Adalet.

II. Bayezid devrinde yazılmış müellifi meçhul siyasetnamede üstü örtülü bazı eleştiriler sıralandıktan sonra daire-i adliye adı verilen adalet dairesinin formülü verilir ve devlet kavramı ile insan kavramı arasında analogik bir ilişki kurulur:

Malumdur ki, devletin varlığı hükümdarla, hükümdarın varlığı orduyla, ordunun varlığı malla, malın varlığı reayayla, reayanın varlığı adalet ile. Aristo şöyle söylemiştir: “Hükümdar çobandır, onu destekler asker. Asker yardımcıdır, onları birleştirir mal. Mal bir rızıktır, onu toplar reaya. Reaya kullardır, onları itaat ettiren adalettir. Yine o şöyle söylemiştir: “Eflatun’dan bellediğim bir söz şöyledir: “Teenni [aceleci olmama ve ağırdan alma] ile talep edilenlerin elde edilmesi kolaylaşır. Yumuşak söz ile muhabbet elde edilir, derin sevginin devamı sağlanır. Ahlakî tutum ile yaşam güzel olur, mutluluk kemâl noktasına varır. Güzel bir sükût ile heybetin azametli bir hal alması. Sözün yerli yerince olması kişinin kıymeti yükselir ve şerefi artar. İnsafî davranmak sayesinde uyum içinde olmak sevilir, tevazu ve muhabbet çoğalır, iffetli davranmak ile ameller tezkiye bulur, ihsan ile asalet ziyadeleşir, adalet ile düşman alt edilir, hilm ile destekçiler aratar, rıfk ile kalpler elde edilir, îsâr ile cömertlik (cûd) vasfı elde edilir, in’âm ile kerem vasfı elde edilir, vefa ile muhibbânın sevgisi daim olur, doğruluk ile fazilet devam eder, güzel bir yaşam sürme ve itibar sayesinde kişi [her çağda] örnek biri olarak gösterilir. (Sultan, Ordu ve Reaya, II. Bayezid’e Sunulan Müellifi Meçhul Siyâsetnâme, 2020, s. 111-112)

Burada daire-i adliye olarak adlandırılan sistem formülize edilmiştir. İdeal devlet için hükümdarın sahip olması gereken şeyler sıralanmıştır. Ordu, hazine, üreten bir reaya ve adalet. Osmanlı toplumsal düzeninin devamının adalet dairesiyle özetlendiği ve adalet dairesi sisteminin kutsandığı, hatta bu düzenden kısmen dahi uzaklaşılmasına yönelik gelişmelerin duraklama ya da gerileme olarak algılandığı göz önünde bulundurularak (Öz, 2017) şu soruya cevap verilmelidir: Adalet dairesi formülü Osmanlı toplumsal düzeninin devamı adına kutsanırken bu düzenin en önemli parçalarından olan güçlü bir orduya ve dolu bir hazineye sahip olmak için atılan adımlar niçin adaletsizlik-zulüm olarak değerlendirilmiştir? Yine devlet düzenine dair adalet dairesi formülize edildikten sonra, devletin hedeflerine-amaçlarına ulaşmak için yumuşak sözle ve muhabbetle hareket etmek gerektiği ifade edilir. Bu ifadelerle bu çalışmanın başında da değinildiği üzere II. Bayezid’in kişiliğine göndermede bulunulduğu görülür. Aynı zamanda çok dolaylı bir imayla sert bir mizaca sahip olan, daha sert kararlar almaktan çekinmeyen Fatih Sultan Mehmed’e dair bir göndermede bulunulur gibidir. Daha sonra da ahlak, iffet, tevazu, adalet gibi insana mahsus bazı karakter özellikleri sıralanarak devlet-toplumsal düzen ile insan arasında analogik bir ilişkinin var olduğu ima edilir. Devlet-toplumsal düzen ile insan kavramları arasında nasıl bir analogik ilişki olabilir? Tüm bu eleştirilerin konusu değişmekle birlikte devrin tarih yazarları bakımından algılanışları aynıdır: Zulüm ya da adaletsizlik. Peki, bu iki kavram üzerinden yapılan eleştirinin mahiyeti nedir? Aşağıdaki satırlarda bu sorulara cevap vermeye çalışılacaktır.

2. Devr-i sâbık imgesinin fikrî alt yapısı ve hedefi

Sondan başlayalım. II. Bayezid devri kroniklerinde “devr-i sâbık” imgesi zihinlerde inşa edilirken aynı zamanda “her şey zıddı ile kaimdir” sözüne de bir gönderme yapılır gibidir. Zira İbn Kemâl’in de ifade ettiği üzere; II. Bayezid bu dönemde var olan zulmü ortadan kaldırmak ve cihana adalet dağıtmak adına tahta geçtiği) hatta bu nedenle “Adlî” mahlasını kullandığı ifade edilir (İbn Kemâl, 1997, s. 3-10; Adlî, 2008). Burada bahsi geçen adalet kavramı üzerinden bir padişah dönemi için oldukça olumsuz diğeri içinse olumlu bir imge oluşturulduğu görülür. İyi ya da kötü olmalarına bakılmaksızın her iki imgenin nasıl oluştuğu ve esasında hangi kaynaktan geldiğinin anlaşılması “devr-i sâbık” eleştirisinin boyutlarını anlamamıza yardımcı olacaktır. Tam da bu noktada aradığımız bilgilerin daha ziyade İslâm ahlak felsefesi kaynaklarında olduğu görülür. Buna göre; insanın en kâmil seviyeye ulaşabilmesi için sahip olması gereken hasletler sıralandıktan sonra, netice olarak son ve en önemli haslet olarak ahlak olarak gösterilir. Toplumun ya da toplumsal düzenin nihai noktaya ulaşabilmesi için gösterilen haslet ise adâlettir. Bu nedenle olsa gerektir ki; Türk-İslâm devlet felsefesinin oluşumuna

kaynaklık eden Hint-İran siyasetname metinlerinde insanın kişisel gelişimi ve toplumsal düzenin nasıl sağlanacağı birlikte işlenen konular olmuştur. Hatta daha ileri gidilerek ahlak felsefesi ile devlet felsefesinin iç içe geçmiş konular olduğu ifade edilebilir. İslam ahlak felsefesinin ve siyaset felsefesinin ilk kaynakları bazı Hint-İran metinleridir. İki alanın aynı kaynaklardan beslenmeleri neticesinde insan ve devlet-toplumsal düzen ilişkisini analogik olarak ele alan metinler üretilmiş olabilir. Bu metinlerden Pançatantra (Vishnuşarman, 2020), Nûşîrevân'dan Öğütler ya da Râhatü'l-İnsân (Nûşîrevân?, 2015) adlı eser ile Nûşîrevân'a Öğütler ya da Zafer-nâme (Buzurgmihr?, 2015) ve Tansar'ın Mektubu (Tansar, 1968) gibi metinler özellikle üzerinde durulması gereken metinlerdir. Hint-İran metinleri dışında antik Yunan düşüncesinin bazı düşünürleri de İslam ahlak felsefesini-siyaset felsefesini derinden etkilemiştir. Antik Yunan düşüncesinde İslâm ahlak felsefesini etkileyen düşünürlerden birisinin Galenos olduğu görülür. Galenos'a göre; evren ve insan arasında anaolojik bir ilişki vardır. Nasıl ki evren birbirine zıt özellikleri olan dört unsurdan/anasır-ı erbaadan (toprak, hava, su ve ateş) meydana geliyorsa, insan bedeni de dört unsurların-keyfiyyetin/evâilin (sıcak, soğuk, yaş ve kuru) bir arada bulunması neticesinde hayatta kalabilir. Burada esas olan husus dengedir. Nasıl ki evrendeki düzen, dört unsurun bir arada uyum içerisinde olmasına bağlıysa tabiattaki düzenin karşılığı da insan bedeninde sağlıktır ve insanın sağlığı da sıcak, soğuk, yaş ve kuru unsurların dengesi sayesinde oluşur (Galenos, 2018, s. 72-81).

Görüleceği üzere zıtlıklardan meydana gelen denge fikrine dayanan bu düşünce, İslâm ahlak felsefesinin-siyaset felsefesinin gelişmesinde temel umdelerden birisine ilham kaynağı olmuştur.

Platon, insanda nefsin, arzu (şehvânî), öfke (gazabî) ve düşünme (nâtık) olmak üç gücün bir arada bulunduğu inancındadır (Platon, 2010, s. 125-148). İslâm ahlak felsefesi teorisyenlerinden Yahya İbn Adî ve İbn Miskeveyh de bu hususta Platon'la aynı düşüncededirler (Yahya İbn Adî, 2013, s. 8-26; İbn Miskeveyh, 2013, s. 32-46; Nasreddin Tusî bu düşünürlerin aksine Aristoteles'in bitkisel, hayvansal ve insanî nefis ayrımını kabul etme eğilimindedir. (Nasreddin Tûsî, 2005, s. 69-159). İster Platon'un isterse Aristoteles'in görüşünü benimsesinler İslâm düşünürlerinin büyük kısmına göre, insanda bulunan güçler birlerine zıt özellikleri de beraberlerinde barındırırlar (Yahya İbn Adî, 2013, s. 26-51; İbn Miskeveyh, 2013, s. 32-46; Nasreddin Tûsî, 2005, s. 124-143; Celâleddîn Devvânî, 2019, s. 67-79). İnsanın kâmil/olgun bir insan haline gelebilmesi için fitratında bulunan bu zıt kuvvetlerin/güçlerin dengesini sağlanması gereklidir. Bu da ancak eşitlik-denklik kelimelerine karşılık olarak kullanılan adalet vasıtasıyla ulaşılabilir (Yahya İbn Adî, 2013, s. 38; İbn Miskeveyh, 2013, s. 39-46; Nasreddin Tûsî, 2005, s. 143-159; Celâleddîn Devvânî, 2019, s. 79-103). İnsanın fitratında bulunan birbirine zıt kuvvetlerin/güçlerin en önemlisi ahlaktır. İnsandaki ahlak kavramının insanların bir araya gelmesiyle oluşan toplumsal düzendeki karşılığı adalettir.

Platon, insan ve devlet arasında analogik bir ilişki olduğu düşüncesindedir. Hatta “adil bir erkek adalet konusunda adil bir devletten hiçbir yönden farklı olmayıp ona aynen benzer ...[ve] tek insan, devlet ile aynı tarzda adildir...kaç çeşit devlet şekli varsa, o kadar da insan hali vardır.” Bir insan nasıl ki içindeki kötü huyları dengeleyerek iyi huylarını geliştirerek olgun insan haline geliyorsa ve doğru olabiliyorsa, devletin de toplum içindeki olumsuzlukları giderip, toplumu oluşturan sınıfların bir arada bulunmasını sağlaması gerektiğine, böylece adil olabileceğine işaret eder (Platon, 2010, s. 110-113, 125-148). Farabî toplumsal düzenin devamı için iş bölümünün, sosyal dayanışmanın, önemiyetine değinir, hukukun ve sosyal adaletin tam olarak uygulanması gerektiği düşüncesindedir. Tüm bu işleyişin düzenlenmesi devlet başkanının görevidir (Farabî, 2016, s. 97-145).

Hükümdarlar/padişahlar toplumsal düzenin tepe noktasında bulunurlar. İnsanın yaşayabilmek için birçok ihtiyacı vardır. Yalnızca beslenme ihtiyacının giderilebilmesi için ekmek, biçmek, temizlemek, öğütmek, yoğurmak, pişirmek gibi fiillerin icra edilmesi gerekir. Bu anlamda insan toplumsal bir varlıktır ve yaşamın devamı için toplumsal iş bölümü bir

gerekliliktir. Bu nedenle farklı sınıftan ya da meslekten insanların uyum içinde varlığını devam ettirebilmesi için bir siyasete ihtiyaç vardır. Siyaseti idare edecek bir rehber ya da hükümdara her zaman olmasa da çoğunlukla ihtiyaç vardır. Bu Siyaset kurumunun başında bulunan hükümdarın otoritesinin devamı da temelde adalet vasıtasıyla olabilir (Nasreddin Tûsî, 2005, s. 203-213, 241-271) Nasreddin Tûsî'ye göre; bir toplum şu dört gruptan meydana gelmektedir: 1-kalem ehli (aydınlar), 2-kılıç ehli (askerler), 3-muamele ehli (memurlar-bürokratlar), 4-ziraat ehli (çiftçiler) (Nasreddin Tûsî, 2005, s. 291-305).

Âlemin dört unsur olarak bilinen anasır-ı erbaadan/dört unsur (toprak, hava, su ve ateşten) olduğu düşünülmektedir. Nasıl ki bu dört unsurun birbirine zıt özellikleri varsa ve âlemdeki düzenin devamı tüm zıt özelliklerin bir arada var olmasını gerektiriyorsa aynı şekilde insanın sağlıklı olabilmesi için de bedenindeki farklı, hatta zıt özelliklere sahip olan ahlât-ı erbaa/dört sıvının (kan, balgam, safra ve sevda) bir arada bulunmaları gerekir. Buradan İslam inancına göre insan sadece etten kemikten bir varlık değildir. İnsan bedeni dışında karakterini oluşturan bazı hasletlere de sahiptir. Birbirinin zıttı olan özellikler (şefkat ve gazap gibi) insanın hayatta kalabilmesi için gereklidir. Bu özelliklerin en yücesi, yani sahip olunması durumunda insanın manevi mertebesini en fazla yükseltecek olan haslet ahlaktır. İnsan karakterinin en olgun seviyeye ulaşabilmesi nasıl ahlak vasıtasıyla oluyorsa toplum devamı birbirinden farklı işlevlere sahip olan erkan-ı erbaanın/dört toplumsal zümrenin (ümera, ulema, esnaf-tüccar ve reaya) bir arada bulunması vasıtasıyla olur. Erkan-ı erbaa adı verilen bu toplumsal sınıfların bir arada var olabilmesinin koşulu da daire-i adliye (adalet dairesi) denilen sistemin devamı neticesinde var olabilir (Nasreddin Tûsî, 2005, s. 296-300; Na'îmâ Mustafa Efendi, 2007, s. 21-25). II. Bayezid zamanında Fatih Sultan Mehmed'in tarihini yazan Tursun Bey eserinin girişinde tüm bu bilgileri özetleyerek ideal toplumsal düzeninin tesisi için gerekli olan adaletin insanların olgunlaşması için gerekli olan ahlak mesabesinde bir öneme sahip olduğunu vurgular. Tursun Bey, tam bu noktada II. Bayezid'in mülkleri ellerinden alınmış yirmi bin mülkün sahibine iade ettiğini, kullarına ve beylerine bağışlayıcı bir tavırla yaklaştığı, reayaya akçe, kaftan, filori gibi ihsanlarda bulunduğunu buna rağmen deniz mahzenleri ve kara madenleri sayesinde hazinenin fazla verdiğini hatta babası Fatih Sultan Mehmed'in iki katı kadar askere ve gerece sahip olduğunu ifade eder (Tursun Bey, 2020, s. 20). Burada II. Bayezid, "devr-i sâbık"daki zulmü-adaletsizliği ortadan kaldıran âdil bir padişah olarak selamlanırken, Fatih Sultan Mehmed adaletli davranmayan bir hükümdar olarak konumlandırılır.

Fatih Sultan Mehmed devrini hedef alan tüm bu eleştirilerin odağında adalet kavramı yer alır ve Fatih Sultan Mehmed tüm bu icraatlarıyla sistemin kilit taşını yerinden etmiş bir hükümdar olarak eleştirilmektedir. Adalet kavramını temel alan daire-i adliye sistemi birçok İslam ahlak felsefesi ya da siyaset felsefesi klasiğinde konu edinilmiştir (İbn Haldun, 2018, s. 206). Hatta erken dönem İslam tarihinden Osmanlı asırlarına kadar ahlak felsefesi-siyaset felsefesi temelli çok sayıda kitap telif edilmiştir. Yahya İbn Adî'nin Tezhibü'l-Ahlak (2013), ile başlayıp İbn Miskeveyh'in Tezhibü'l-Ahlak (2013), Nasreddin Tûsî'nin Ahlak-ı Nasırî (2005), Celaleddin Devvanî'nin Ahlak-ı Celâlî (2019), Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Ahlâk-ı Muhsinî (2019), Osanzâde Ahmed Tâib'in Ahlak-ı Ahmedî (2019) gibi eserleri bunların sadece bir kısmıdır. Telif eserler dışında çok beğenilen bazı eserlerin çokça şerhinin yapıldığı da görülür. Ahlâki'l-Adudiyye-Ahlâk-ı Adudiyye adlı eser defalarca farklı şahıslarca şerh edilmiştir. Örneğin İsmail Müfid İstanbulî'nin Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye-Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi (2014), Taşköprizâde'nin Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye-Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi (2014), Alâüddîn El-Kâzerûnî'nin Ahlâki'l-Adudiyye-Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi (2014) adlı şerhleri mevcuttur. Tüm bu telif ya da şerh mahiyetindeki eserlerde üzerinde ısrarla durulan konu adalettir.

Osmanlı asırlarında adalet dairesi denilince akla ilk gelen müellif Kınalızade Ali Çelebi'dir ve kendisi daire-i adliyyeyi şu şekilde tarif eder: "Dayire-i Adliyye [Adalet Dairesi]. Adldir mücib-i salah-ı cihân [Cihanın kurtuluşu adalet ile olur]. Cihândan bir bâğdır dîvârı

devlet [Dünya bir bağıdır duvarı devlettir]. Devletin nâzımı şerî'attir [Devlet düzeni hukuk ile sağlanır]. Şerî'atle olamaz hîç hâris illâ mülk [Hukuku da ancak saltanat koruyabilir]. Mülk zabt eyleyemez illâ leşker [Fetih gerçekleştirmek isteyen asker sahibi olmalıdır]. Leşkeri cem' edemez illâ mâl[asker sahibi olabilmek için de mutlaka mal/para gereklidir].Mâlı kesb eyleyen ra'iyettir [Malın toplanmasını sağlayan reayadır]. Ra'iyeti kul eder pâdişâh-ı âlemde adl" [Reayayı padişaha itaatkâr kılan yalnızca adalettir] (Kınalızade Ali Çelebi, 2007, s. 539). Toplumsal düzenin devamı adına adaletin gerekliliği birçok düşünür tarafından benzer nitelikte ifade edilmesi bu gerekliliğin genel geçer olduğunun bir kanıtı olarak okunabilir. İslâm siyaset felsefesinin kaynaklarından olan Nuşirevân'a Nasihatler adlı eserde adaletin toplumsal düzen için gerekliliği şu şekilde ifade edilir: "Devletin sebâtın isteyen adâletten müstagnî olmaz" (Buzurgmihr, 2015, s. 126). Kendisinden asırlar sonra gelen Koçibey de aynı görüştedir: "Küfr ile dünyâ durur, zulm ile durmaz" (Koçibey, 1998, s. 62). Na'imâ Mustafa Efendi de neredeyse aynı ifadeleri tekrarlar "Dünya küfr ile yıkılmaz zulm ile yıkılır." (Na'imâ Mustafa Efendi, 2007, s. 25) Filibeli Alâaddin Ali Çelebi, bu tespiti ileri bir noktaya taşır: "Gökler adalet üzerinde ayakta durur" (2017, s. 658).

Görülebileceği üzere adalet toplumsal düzenin kilit taşı hükmündedir. Bu nedenle ne şekilde yapılırsa yapılsın Fatih Sultan Mehmed'e yönelik eleştiriler, eleştiri mevzuu olan konulardan çok daha geniş anlamlar içermektedir. Adalet bu kadar anlam yüklenmesinin nedeniyle toplumsal düzenin en temel gereği olan adaletle modern dönem öncesinde insanoğlunun temel besin maddesi olan ekmek arasında da analojik bir ilişkinin var olduğuna inanılmaktadır. Zira modern öncesi toplumlarda ekmek en temel besin maddelerinden birisidir. Bu topraklarda "ekmek parası" için çalışılmış, maişeti kazanma mücadelesi "ekmek kavgası/ekmek davası" olarak adlandırılmış, bu mücadelenin zorluğu "ekmek aslanın ağzında" ya da "ekmeğini taştan çıkarmak" şeklinde ifade edilmiştir. Böylesi bir zorluğun üstesinden gelen bir insan için de "eli ekmek tutmak" tabiri kullanılmıştır. Ekmek saygı ifadesi olarak öpüp başa konulmuş, "ekmek, Kuran" zikredilerek en büyük yeminler edilmiştir. En mütevazı sofralarda ekmek tuza banıp yenilmiş ve iki insan bir sofrada bir parça ekmek ile biraz tuz olsun paylaşmışsa aralarında oluşan dostluk "tuz, ekmek hakkı" olarak ifade edilmiş, hâsılı ekmek aziz kabul edilmiş ve nân-ı azîz olarak adlandırılmıştır. Adalet ve ekmek arasındaki bu analojik ilişki çok farklı kültür iklimlerinde yetişmiş insanları aynı noktada buluşturmuştur. Bertolt Brecht, aşağıdaki şiirinde bu analojik ilişkiye işaret eder (Brecht, 1974, s. 43-44).

Halkın Ekmeği

Bilin: Halkın ekmeğidir adalet.

bakarsınız bol olur bu ekmek,

bakarsınız kıt,

bakarsınız doyum olmaz tadına,

bakarsınız berbat

Aynı şekilde Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'da aşağıdaki dizelerinde onunla aynı noktada buluşur (Gençosmanoğlu, 2002, s. 134).

Ekmek, su, aş bulmak gecikebilir

Temele taş bulmak gecikebilir

Devlete baş bulmak gecikebilir

Adalet gecikmez tez verilmeli

Sonuç

Fatih Sultan Mehmed devri II. Bayezid devri ile kıyaslandığında XXI. yüzyılda yaşayan bir insan için parlak başarılarla dolu bir dönem olarak görülebilir. Zira bu yüzyıldan geçmişe

uzanan bir nazarın daha ziyade askerî başarılarla odaklanması muhtemeldir. Yine XXI. yüzyıldan geçmişe bir bakışla II. Bayezid ve Fatih Sultan Mehmed devirleri kıyaslanacak olursa; II. Bayezid devri daha silik bir dönem olarak görülebilir. Ancak tarihçinin vazifesi yargılamak değil anlamaya çalışmaktır. Bugünden geçmişe bakıldığında Fatih Sultan Mehmed dönemini muzaffer padişahlar döneminin ilk padişahı olarak görmek imkân dâhilindeyse de bahsi geçen dönemde yaşayan reayanın hepsi aynı duyguları paylaşmazlar. Zira bu dönem büyük ve köklü siyasî ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Her büyük değişim ve dönüşümde olduğu gibi bu değişim ve dönüşüm, sancılı bir süreç sonrasında gerçekleşmiştir. Değişimden dönüşümden menfaatleri zarar gören bir kesim bu durumu devlet siteminin temel ilkesi olan adalet ilkesinin ihlali olarak yorumlamıştır. II. Bayezid devri kronik yazarlarının bir kısmı bu duruma tepki olarak insanların zihninde “devr-i sâbık” imgesi oluşturmak için üç farklı yöntem kullanmışa benzerdir.

Öncelikle kendi yaşadıkları döneme göre daha uzak bir geçmişi temsil eden I. Murad ve Yıldırım Bayezid devirlerindeki merkezileşme uygulamaları üzerinden kendi yaşadıkları döneme dair çıkarımlarda bulunarak, eleştirilerini dile getirmişlerdir. İkinci olarak padişahlar yerine veziriazamlar hedef alınmıştır. Üçüncü olarak Fatih Sultan Mehmed ile II. Bayezid üstü örtülü şekilde karşılaştırılır ve bir taraf diğzerinin zıddı olarak konumlandırılır. Tüm bu eleştirilerin haklı olup olmadıklarından bağımsız olarak ne suretle yapılırsa yapılsın eleştirinin nihaî varış noktası aynıdır: Adaletsizlik veya zulüm. Aradan asırlar geçmiş olmasına rağmen toplumsal düzenin devamı adına devletin en önemli vazifesi adalet dağıtmaktır. Hz. Ali'ye atfedilen bir söz adaletin toplumlar için ne kadar büyük bir önem arz ettiğini ifade eder niteliktedir: “Devletin dini adalettir, adaleti olmayan devlet dinsizdir”.

Kaynakça

- Adlî, (2008). *Adlî, Sultan II. Bâyezîd hân-ı velî hayatı, şahsiyeti şairliği-divânının tenkidli metni* (Y. Bayram, Haz.). Amasya: Amasya Valiliği Yayınları.
- Ahmed-i Dâ'î, (1992). *Çengnâme* (G. A. Tekin, Haz.). Cambridge: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- Alâüddîn El-Kâzerûnî, (2014). *Şerhu 'l-ahlâki 'l-adudiyye-ahlâk-ı adudiyye şerhi* (M. Demir & G. Şensoy, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Anonim kitâb-ı Tevârîh-i Âl-i Osmân. (2011b). (V. Günay, Haz.). İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân (687-920/1288-1514). (2011a). (A. İğci, Haz.). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Anonim Tevârîh-i Âl-i Osmân. (2003). (H. Ayhan, Haz.). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman. (1988). (A. O. Akgün, Haz.), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman. (1989). (A. Birbiçer, Haz.), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman. (1992). (F.Giese Neşr). (N. Azamat, Haz.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Âşıkpaşazâde. (2013). *Âşıkpaşazâde tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*. (N. Öztürk Haz.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, B. & Günelan, R. (2008). *XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı Maliyesi ve defter sistemi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Aynur, H. (2000). Cem şairleri. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 9, 33-43.

- Behiştî Ahmed Çelebi, (2016). *Târîh-i Behiştî: Varidât-ı sübhanî ve fütuhât-ı Osmanî (791-907/1389-1502)*. II. (F. Kaytaç, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bizirlik, A. (2004). Kroniklerde Osmanlı Devleti yöneticilerine yapılan eleştiriler üzerine (Başlangıçtan XVI. yüzyılın sonuna kadar). *Bilig Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, 51-69.
- Brecht, B. (1974). *Halkın ekmeği* (A. Kadir-A. Bezirci, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayım.
- Buzurgmîhr? (2015). Nûşîrevân'a öğütler/zafer-nâme (M. Çakır, Haz.), *Öğütler kitabı-râhatü'l-insân ve zafer-nâme metinleri* (s. 67-126) içinde. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Carr, E. H. (2018). *Tarih nedir?* (M. G. Gürtürk, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Celâleddîn Devvânî, (2019). *Ahlâk-ı Celâlî* (E. Okumuş, Çev.). Ankara: Fecr Yayınları.
- Damalı, A. (2010). *Osmanlı sikkeleri tarihi/history of Ottoman coins*. I. İstanbul: Nilüfer Damalı Eğitim ve Kültür ve Çevre Vakfı Yayınları, 270-271.
- Emecen, F. M. (2014). II. Bâyezîd'in tarih merakı üzerine bir not: Fenarîzâde Alâeddîn Alî'nin anonim Osmanlı Tarihi derlemesi. H. Aynur, B. Aydın & M.B. Ülker (Der.). *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan* (s. 331-344) içinde. İstanbul: Ülke Kitapları.
- Emecen, F. M. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Fatih Sultan Mehmed (2007). *Kanûnnâme-i Âl-i Osman (tahlil ve karşılaştırmalı metin)* (A. Özcan, Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Filibeli Alâeddîn Ali Çelebi, (2017). *Hümayunnâme* (T. Bülbül, Haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Galenos, (2018). *Tıp sanatının anayasası-tıp sanatı-Glaukon'a tedavi yöntemleri* (N. Nirven, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Genç V. (2014). *Acem'den Rum'a: İdris-i Bidlîsî'nin hayatı, tarihçiliği ve Heşt Behişt'in II. Bayezid kısmı (1481-1512)* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul.
- Gençosmanoğlu, N. Y. (2017). *Bütün şiirleri-destanlar burcu*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Giovan, M. A. (2011). *Fatih Sultan Mehmed* (P. Gökpar, Çev.). İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Hadidî, (2015). *Hadidî Tarihi [manzum Osmanlı Tarihi] (1285-1523)* (N. Öztürk, Haz.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Horata, O. (2000). Cem şairleri: Bir kader birliğinin anatomisi. *Bilig Türk Dünyası ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 91-108.
- Hüseyin Vâiz-i Kâşifi (2019). *Ahlâk-ı Muhsinî* (M. Demirkol, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- İbn Haldun (2018). *Mukaddime* (S. Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Kemâl, (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman-VII. defter* (Ş. Turan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Kemâl, (1997). *Tevârih-i Âl-i Osman-VIII. defter* (A. Uğur, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Miskeveyh, (2013). *Tehzîbu'l-ahlak* (A. Şener, İ. Kayaoğlu & C. Tunç, Çev.). İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- İnalcık, H. (1947). *Bursa şer'îye sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in fermanları*. Belleten, 11(44), 693-705.
- İnalcık, H. (1958). Osmanlı hukukuna giriş: Örfi - sultani hukuk ve Fatih'in kanunları. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 102-126.

- İnalcık, H. (1994). Sultanizm üzerine yorumlar: Max Weber'in Osmanlı siyasal sistemi tiplemesi (K. A. Akagündüz, Çev.). *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, 7, 5-26.
- İnalcık, H. (2005a). Osmanlı tarihçiliğinin doğuşu (F. Unan, Çev.). O. Özel & M. Öz (Der.), *Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin kuruluşu* (s. 93-117) içinde. Ankara: İmge Yayınları.
- İnalcık, H. (2005b). Âşıkpaşazâde tarihi nasıl okunmalı? (F. Unan, Çev.). O. Özel & M. Öz, (Der.), *Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin kuruluşu* (s. 119-145) içinde. Ankara: İmge Yayınları.
- İnce, Y. (2018a). Sultanın isyankâr kullarının ilk isyanı: Buçuktepe Vakası (1446). *History Studies International Journal of History*, 10(5), 83-101.
- İnce, Y. (2018b). Osmanlı tarih yazımında seçkincilik paradigması ve bu paradigmanın çözülmesi. *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, 43, 51-95.
- İnce, Y. (2018c). II. Bayezid devri Osmanlı tarih yazımında Cem Sultan. A. Şimşek, S. Kaymakçı & İ. Turan (Ed.), *V. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu* 10-12 Mayıs 2018 İstanbul, Tam Metin Bildiriler (s. 91-113) içinde. İstanbul.
- İsmail Müfid İstanbulî (2014). *Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye-ahlâk-ı adudiyye şerhi* (S. Çınar, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Kafadar, C. (2010). *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu-iki cihân âresinde* (C. Çıkin, Çev.). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Kınalızade Ali Çelebi (2007). *Ahlâk-ı Alâî* (M. Koç, Haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Koçibey (1998). *Koçibey risalesi* (Y. Kurt, Haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Lâtîfî (2018). *Tezkiretü's-şu'arâ ve tabsiratü'n-nuzamâ (tenkitli metin)* (R. Canım, Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Mevlânâ Mehmed Neşrî (2008). *Cihânnümâ [Osmanlı tarihi (1285-1485)]* (N. Öztürk, Haz.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Na'îmâ Mustafa Efendi (2007). *Târîh-i Na'îmâ (ravzatü'l-hüseyn fi hulâsati ahbârî'l-hâfikayn)* (M. İpşirli, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Nasreddin Tûsî, (2005). *Ahlâk-ı nâsirî Nâsirî* (R. Sultanav, A. V. Taştan & H. Nazlıgül, Çev.). Ankara: Fecr Yayınları.
- Nûşîrevân? (2015). Nûşîrevân'dan öğütler/râhatü'l-insân. M. Çakır, (Haz.), *Öğütler kitabı-râhatü'l-İnsân ve zafer-nâme metinleri* (s. 11-63) içinde. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Oruç Beğ, (2008). *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi-1288-1502]* (N. Öztürk, Haz.). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Osmanzâde Ahmed Tâib (2019). *Osmanzâde Ahmed Tâib'in Ahlak-ı Ahmedî isimli eseri*. (M. Turğut, Haz.). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Türk İslâm Edebiyatı Bilim Dalı, Diyarbakır.
- Osmân-zâde Tâ'ib (2013). *Hadikâtü'l-Vüzerâ, Osmanlı sadrazamları- Hadikâtü'l-Vüzerâ ve zeylleri*. (M. Arslan, Haz.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Öz. M. (2015). *Kanun-ı kadimin peşinde Osmanlı Devleti'nde çözülme ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları
- Platon, (2010). *Devlet* (S. Eyüboğlu & M. A. Cimcöz, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ruhi, (1992). Ruhi Tarihi. *Belgeler dergisi*, 14(18), 359-472.
- Sultan, ordu ve reaya, II. Bayezid'e sunulan müelliği meçhul siyâsetnâme (inceleme-tercüme-metin)* (2020). (Ö. Kavak, Haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Tansar (1968). *The letter of Tansar* (M. Boyce, Trans.). Roma.

- Taşköprüzâde Ahmed Efendi (2019). *Eş-şakâ'iku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (M. Hekimoğlu, Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Taşköprüzâde İsmüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halîl (2014). *Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye-ahlâk-ı adudiyye şerhi* (M. Arıcı, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Tursun Bey, (2020). *Târih-i ebû'l-feth, I* (M. Tulum, Haz.). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- XVI. yüzyıla ait anonim bir Tevârih-i Âl-i Osman (gramer incelemesi-metin-sözlük)* (2006). (Ş. Çan, Haz.) (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kütahya.
- Yahya İbn Adî (2013). *Tehzîbü'l-ahlâk* (H. Kuşlu, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Yörük, Doğan D. (2007). Yörük, Karaman Eyaletinde timara dönüştürülen vakıf ve mülkler (1476-1483). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6, 61-74.